

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΚΑΛΙΝΤΕΡΑΚΗΣ ΒΑΓΓΕΛΗΣ

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ:

**ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ DAVID
HARVEY**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΩΣΤΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΕΜΦΕ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΚΩΣΤΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΕΜΦΕ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΤΕΛΙΟΣ, Δρ ΕΔΙΠ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Δες όλα όσα σου σημειώνω και στη βιβλιογραφία στο τέλος

Βάλε 10 πίνακες ακόμη να μεγαλώσει λίγο σε σελίδες η διπλωματική σου

[ΑΘΗΝΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ/2022]

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά για την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας τον επιβλέποντα καθηγητή Θεολόγου Κώστα για την καθοδήγηση του και την βοήθεια που μου προσέφερε στην υλοποίηση της διπλωματικής μου εργασίας.

Επίσης θα ήθελα να αφιερώσω αυτή την εργασία στους συντρόφους μου, που συνέβαλαν καθοριστικά στην ενεργή μου πρακτική στράτευση και τη διανοητική μου πορεία χωρίς τα οποία η εργασία αυτή δεν θα γινόταν πραγματικότητα.

© (2022) Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. All rights Reserved. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σ' αυτό το έγγραφο εκφράζουν το συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευτεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μια μελέτη σε σχέση με την χωρική δυναμική της συσσώρευσης και την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη έτσι όπως αυτές οι δύο έννοιες αναπτύσσονται στο έργο του γεωγράφου και οικονομολόγου David Harvey.

Ο David Harvey αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς και γνωστούς κοινωνικούς γεωγράφους προτείνοντας ρηξικέλευθες προτάσεις τόσο στο πεδίο της Γεωγραφίας όσο και στην Οικονομία.

Στην εργασία υπάρχει η παρουσίαση ενός θεωρητικού πλαισίου κατανόησης των βασικών χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής συσσώρευσης όπως αναπτύχθηκαν στο *Κεφάλαιο* του Καρλ Μαρξ καθώς και το ίδιο το έργο του Harvey εντάσσεται εντός μαρξιστικής προβληματικής και ύστερα η κατανόηση της σκέψης του David Harvey.

Σκοπός της εργασίας δεν είναι να εξετασθεί το σύνολο του έργου του αλλά να εμβαθύνει στην θεωρία της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης και της σχέσης της με την καπιταλιστική συσσώρευση στα πλαίσια του διεθνούς συστήματος

Λέξεις Κλειδιά: κυκλοφορία του κεφαλαίου, χωρική δυναμική, καπιταλιστική συσσώρευση άνιση γεωγραφική ανάπτυξη

Abstract

This thesis is a study in relation to the spatial dynamics of accumulation and uneven geographical development as these two concepts are developed in the work of the geographer and economist David Harvey.

David Harvey is one of the most important and well-known geographers, proposing groundbreaking proposals both in the field of geography and economics.

In the work there is the presentation of a theoretical framework for understanding the basic characteristics of capitalist accumulation as developed in Karl Marx's *Capital* as well as Harvey's work itself is included within a Marxist problematic and then the understanding of David Harvey's thought.

The purpose of the paper is not to examine his entire work but to delve into the theory of uneven geographical development and its relationship with capitalist accumulation in the context of the international system

Keywords: circulation of capital, spatial dynamics, capitalist accumulation, uneven geographical development

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος πινάκων-εικόνων σελ. 7

ΕΙΣΑΓΩΓΗ σελ. 9

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ Οι πολλαπλές χωρικές αναγνώσεις της παγκοσμιοποίησης
σελ. 10**

1.1. Η συμβολή του Harvey στην κατανόηση του φαινομένου της
παγκοσμιοποίησης και της καπιταλιστικής συσσώρευσης σελ. 14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ Γεωγραφική δυναμική και άνιση ανάπτυξη σελ.20

2.1. Ένα πρώτο θεωρητικό πλαίσιο κατανόησης: αξία, υπεραξία, ποσοστό
κέρδους και η κύκλιση του κεφαλαίου σελ. 22

2.2 Η αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου σελ.27

2.3. Το πρωτογενές και δευτερογενές κύκλωμα του κεφαλαίου σύμφωνα με τον
David Harvey σελ.28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ Η χωρική διάσταση της συσσώρευσης σελ.31

3.1. «Η εκμηδένιση του χώρου διά μέσω του χρόνου» σελ.34

3.2. Καταμερισμός εργασίας, αντίθεση πόλης-υπαίθρου και αστικοποίηση σελ.37

3.3. Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη και η παραγωγή του χώρου σελ.41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης και η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους σελ.43

3.1. Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης σελ.45

3.2. Η συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους του David Harvey σελ.50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ Ο «νέος» Ιμπεριαλισμός σελ.57

5.1. Βασικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού σελ. 58

5.2. Οι τάσεις του σύγχρονου ιμπεριαλισμού και η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη σελ. 64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ Από την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη στην κοινωνικο-χωρική δικαιοσύνη σελ 73

Συμπεράσματα σελ. 80.

Σύντομο σημείωμα για την βιβλιογραφία 83

Βιβλιογραφία σελ. 84

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ-ΕΙΚΟΝΩΝ

Διάγραμμα 1: Χρήση της λέξης παγκοσμιοποίηση (globalization) 1930-2010, Google Books Ngram Viewer

Διάγραμμα 2: Βιομηχανία (συμπεριλαμβανομένων των κατασκευών), προστιθέμενη αξία (% του ΑΕΠ) - Ανατολική Ασία & Ειρηνικός 2001-2021, The World Bank

Διάγραμμα 3: Απασχόληση στη βιομηχανία (% της συνολικής απασχόλησης) - Ανατολική Ασία και Ειρηνικός, 1991-2019, The World Bank

Διάγραμμα 4: Βιομηχανία (συμπεριλαμβανομένων των κατασκευών), προστιθέμενη αξία (% του ΑΕΠ) - Βόρεια Αμερική, 1997-2021, The World Bank

Διάγραμμα 5: Υπηρεσίες, προστιθέμενη αξία (% του ΑΕΠ) - Βόρεια Αμερική, 1997-2021, The World Bank

Διάγραμμα 6: Ποσοστό ανθρώπων που ζουν σε αστικές περιοχές, 1960 έως 2020, Our World in Data

Διάγραμμα 7: Αριθμός ανθρώπων που ζουν σε αστικές και αγροτικές περιοχές, 1960 έως 2020, Παγκοσμίως, Our World in Data

Διάγραμμα 8: Εμπόριο (% του ΑΕΠ), 1970-2020, Παγκοσμίως, The World Bank

Διάγραμμα 9: Αεροπορικές μεταφορές, εμπορευματικές μεταφορές (εκατομμύρια τόνοι-χλμ) 1970-2020, Παγκοσμίως, The World Bank

Διάγραμμα 10: Κυκλοφορία εμπορευματοκιβωτίων στα λιμάνια, 2000-2020, Παγκοσμίως, The World Bank

Διάγραμμα 11: Σιδηρόδρομοι, μεταφερόμενα εμπορεύματα (εκατομμύρια τόνοι-χλμ), 1995-2007, Παγκοσμίως, The World Bank

Διάγραμμα 12: Χρήση ενέργειας (κιλά ισοδύναμου πετρελαίου κατά κεφαλήν), Κίνα-ΗΠΑ, 1960-2015, The World Bank

Εικόνα 1: Υδρόγειος, Wikipedia

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:World_map_blank_with_blue_sea.svg)

Εικόνα 2: Οι σχέσεις που εξετάζονται στο γενικό νόμο της συσσώρευσης του Μαρξ, (Harvey, 2016)

Εικόνα 3: Οι σχέσεις που εξετάζονται στο μαρξικό μοντέλος «διευρυμένης αναπαραγωγής» (Harvey, 2016)

Εικόνα 4 : Αποτελέσματα του δείκτη αστικοποίησης Γερμανία, Αγγλία, Ισπανία, Βραβάντη 1600, 1800

Εικόνα 5 : Bruegel the Elder- The Seven Deadly Sins or the Seven Vices

Πίνακας 1: Κορυφαίες 200 πολυεθνικές επιχειρήσεις στον τομέα των υποδομών, Matthias Finger and Jeremy Allouche, Trans-national corporations and the re-regulation of the water industry

Πίνακας 2: Ιδιωτικοποίηση των υποδομών 1990-1999 στις αναπτυσσόμενες χώρες (σε δισεκατομμύρια δολάρια), Matthias Finger and Jeremy Allouche, Trans-national corporations and the re-regulation of the water industry

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία φέρει την σφραγίδα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής συγκυρίας που διανύουμε. Καθώς έναυσμα για αυτήν αποτέλεσε ο προβληματισμός γύρω από τις τεράστιες περιβαλλοντικές και οικολογικές καταστροφές που συμβαίνουν τα τελευταία χρόνια και συνεχώς πολλαπλασιάζονται. Ο προβληματισμός γύρω από τα περιβαλλοντικά ζητήματα ως φυσική συνέχεια ανέδειξε την ανάγκη εξεύρεσης και θεμελίωσης των υλικών, γεωγραφικών και οικονομικών παραγόντων που συνδέονται με αυτά τα προβλήματα.

Σε αυτό το πλαίσιο η συμβολή της σκέψης του David Harvey είναι τόσο σημαντική όσο και πολύτιμη καθώς δεν εξετάζει απλά τα επιφαινόμενα αλλά φτάνει μέχρι την ρίζα του προβλήματος. Με αυτή την έννοια η σκέψη του David Harvey γύρω από το ζήτημα της παραγωγής και διαμόρφωσης του χώρου μπορεί να χαρακτηριστεί ως ριζοσπαστική.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η προσπάθεια σύζευξης από πλευράς Harvey μεταξύ της μαρξικής θεωρίας για την καπιταλιστική συσσώρευση και της γεωγραφίας που παράγει αυτή η συσσώρευση. Δεν είναι μόνο οι οικονομικές διαδικασίες που «παράγουν» τον χώρο που μας περιβάλλουν και μετασχηματίζουν το ίδιο το περιβάλλον είναι και ο ίδιος ο χώρος που επιδράει με την σειρά του σε αυτές τις οικονομικές διαδικασίες.

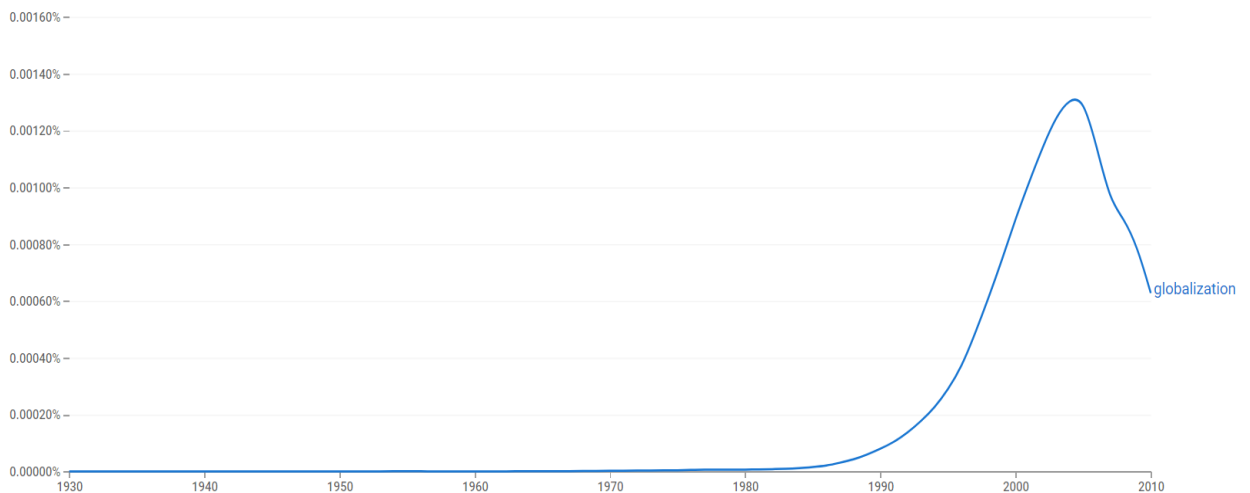
Η εισαγωγή των χωρικών σχέσεων και της Ανθρωπογεωγραφίας ή Κοινωνικής Γεωγραφίας στην μαρξική θεωρία προσφέρει όχι μόνο ένα εννοιολογικό ερμηνευτικό πλαίσιο αλλά και εργαλεία για τις αλλαγές που χρειάζονται. Στόχος λοιπόν είναι η κατανόηση της επιστημονικής σκέψης του David Harvey αναφορικά με την παραγωγή και διαμόρφωση του χώρου όπως αυτή συνδέεται με τους νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης αλλά και η εμβάθυνση αυτών των διεργασιών με φόντο όχι τις εθνικές οικονομίες αλλά το διεθνές σύστημα. Η κατανόηση αυτή αποτελεί την αφετηρία για οποιαδήποτε προσπάθεια διαμόρφωσης ενός περιβάλλοντος βιώσιμου για την καθημερινότητα και την ζωή των ανθρώπων.

1. Οι πολλαπλές χωρικές αναγνώσεις της παγκοσμιοποίησης

Η έννοια της *παγκοσμιοποίησης (globalization)* αν και από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 παρουσιάζει μια έκρηξη ως προς την χρησιμοποίηση της στον ακαδημαϊκό λόγο, τις δημόσιες συζητήσεις αλλά και τις κοινωνικές επιστήμες αποτελεί μια έννοια όπου ο ορισμός της διαφεύγει ενός καθολικού αποδεκτού πλαισίου (Λαπαβίτσας, 2014: 35).

Η λέξη «παγκοσμιοποίηση» εμφανίζεται το πιθανότερο από τις αρχές της δεκαετίας του 30' προφανώς με διαφορετική φόρτιση και νόημα από αυτή που προσδίδεται από την δεκαετία του 90' και ύστερα, σχετιζόμενη κυρίως με την κουλτούρα και τον πολιτισμό. (Paul James, Manfred B. Steger *A Genealogy of 'Globalization': The Career of a Concept, 2014*).

Διάγραμμα 1: Χρήση της λέξης παγκοσμιοποίηση (globalization) 1930-2010

Πηγή: *Google Books Ngram Viewer*

Στο Λεξικό Νέων Λέξεων της Οξφόρδης (1991) ενώ δεν υπάρχει ο ορισμός της παγκοσμιοποίησης, εισάγεται το επίθετο «παγκόσμιος» (global) σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του νέου εννοιακού περιεχομένου- καθώς η λέξη global προϋπάρχει ι- βάσει της συζήτησης περί παγκοσμιοποίησης που αφορά όμως την περιβαλλοντική ορολογία.

Σύμφωνα με τον πολύ γενικό ορισμό του Oxford Advanced Learner's Dictionary, παγκοσμιοποίηση ορίζεται ως *«το γεγονός ότι διαφορετικοί πολιτισμοί και οικονομικά συστήματα σε όλο τον κόσμο συνδέονται και μοιάζουν μεταξύ τους λόγω της επιρροής των μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών και της βελτιωμένης επικοινωνίας»*

Γίνεται κατανοητό και από την την ίδια την γενεαλογία της έννοιας αλλά και την ιστορική της εξέλιξη πως δεν πρόκειται για μια καλώς ορισμένη και πλήρως διασαφηνισμένη έννοια. Όπως αναφέρουν ο Paul James και ο Manfred. B. Steger:

«Αν και η «παγκοσμιοποίηση» μεσολαβεί και πλαισιώνει τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε τον όλο και πιο διασυνδεδεμένο κόσμο μας, δεν υπάρχει ολοκληρωμένη γενεαλογία και κριτική της ιστορίας του σχηματισμού της σημασίας της στην αγγλική γλώσσα. Σε αυτό το σημείο, μπορούμε μόνο να καταφύγουμε σε τετριμμένα ανέκδοτα που επικεντρώνονται σε υποτιθέμενους εφευρέτες όπως ο Levitt ή σύντομες αναφορές στο πότε η «παγκοσμιοποίηση» έκανε την πρώτη της εμφάνιση σε κορυφαία λεξικά και εγκυκλοπαίδειες. Αν και υπήρξαν έντονες ακαδημαϊκές προσπάθειες για να οριστεί η έννοια από ποικίλες οπτικές γωνίες, η ίδια η ποιότητα των προσπαθειών για τον επαρκή ορισμό της έννοιας και την επίτευξη αναλυτικής σαφήνειας έχει παραδόξως ωθήσει την πιθανότητα μιας βαθιάς εννοιολογικής γενεαλογίας ακόμη περισσότερο σε ανεξερεύνητες διανοητικές περιοχές» (Paul James, Manfred. B. Steger. 2014: 417-434)

Η δυσκολία της εννοιολογικής οριοθέτησης και προσδιορισμού της παγκοσμιοποίησης σχετίζεται με το γεγονός ότι η έννοια δεν αποτυπώνει ένα

διακριτό επιστημονικό αντικείμενο αλλά τις υποκειμενικές προσλήψεις μιας οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής, γεωγραφικής και πολιτισμικής διαδικασίας.

Οποιαδήποτε προσπάθεια να θεωρητικοποιηθεί το γενικό πεδίο της παγκοσμιοποίησης πρέπει να θέτει τις βάσεις για μια σχετικά διαμορφωμένη συζήτηση της πολιτικής της παγκόσμιας-ανθρώπινης κατάστασης, επιχειρώντας να υποδείξει τη δομή οποιουδήποτε βιώσιμου λόγου σχετικά με το σχήμα και το «νόημα» του κόσμου ως όλο. (Globalization: Social Theory and Global Culture Theory, Culture & Society, Robertson, Roland, 1998)

Δεν είναι τυχαίο που η συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης συνοδεύτηκε και από την ίδια την συζήτηση για τον ρόλο του κράτους και των αγορών στα πλαίσια του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Με προφανής την τάση μείωσης του ρόλου των κρατών σε αυτή τη διαδικασία. Όπως αναφέρει ο Kenichi Ohmae

Σε έναν κόσμο χωρίς σύνορα, όπου τα έθνη-κράτη δεν κυριαρχούν πλέον, ακόμη και η έννοια του ντάμπινγκ θα πρέπει να προσεγγιστεί εκ νέου. Εμφανίζεται παραδοσιακά όταν ένα προϊόν ή ένα εμπόρευμα πωλείται για λιγότερο σε εξωτερική αγορά από την τιμή του στην εγχώρια αγορά. Αλλά θα γίνει όλο και πιο δύσκολη μια καθαρή διάκριση μεταξύ αγορών στο μέλλον. Όταν οι συναλλαγματικές ισοτιμίες παρουσιάζουν τόσο μεγάλες διακυμάνσεις, είναι επίσης τεχνικά δύσκολο να συγκριθεί η τιμή του ίδιου αγαθού σε δύο χώρες με την πάροδο του χρόνου.

Αυτό που έχω παρατηρήσει είναι ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι παρά φιλελευθεροποίηση των ατόμων, των καταναλωτών, των εταιρειών και των περιοχών [regions] από την κληρονομιά του έθνους-κράτους στο οποίο ανήκουν. (Kenichi Ohmae, The Next Global Stage, 2005)

Πηγή: *Wikipedia*

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:World_map_blank_with_blue_sea.svg)

Γίνεται έτσι έκδηλο πως η έννοια απέχει πολύ από το να έχει αποκτήσει μια αποκρυσταλλωμένη μορφή και μια σαφή οριοθέτηση των διαδικασιών που έχει ως αντικείμενο. Σε κάθε περίπτωση εμφανίζονται ορισμένα κοινά στοιχεία όσον αφορά περισσότερο το οικονομικό επίπεδο παρά την αντανάκλαση αυτού στο πολιτικό επίπεδο, το ιδεολογικό ή το πολιτιστικό. Σύμφωνα με τον γενικό ορισμό του ΟΟΣΑ: *Ο όρος παγκοσμιοποίηση χρησιμοποιείται γενικά για να περιγράψει μια αυξανόμενη διεθνοποίηση των αγορών για αγαθά και υπηρεσίες, των μέσων παραγωγής, των χρηματοπιστωτικών συστημάτων, του ανταγωνισμού, των εταιριών, των τεχνολογιών και των βιομηχανιών. Μεταξύ άλλων, αυτό οδηγεί σε αυξημένη κινητικότητα κεφαλαίων, ταχύτερη διάδοση των τεχνολογικών καινοτομιών και αυξανόμενη αλληλεξάρτηση και ομοιομορφία των εθνικών αγορών.*

1.1. Η συμβολή του Harvey στην κατανόηση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης και της καπιταλιστικής συσσώρευσης

Όπως αναφερθήκαμε παραπάνω η έννοια της παγκοσμιοποίησης δεν έχει ένα αποκρυσταλλωμένο και σαφώς οριοθετημένο περιεχόμενο. Η ρευστότητα αυτή αντανακλάται και στην ίδια την μαρξιστική συζήτηση και την προβληματική που καταπιάνεται ο Harvey στο σύνολο του έργου του, αυτή της καπιταλιστικής συσσώρευσης και του χώρου που παράγει και στηρίζει αυτή τη συσσώρευση.

Όπως αναφέρει ο Harvey *«Η παγκοσμιοποίηση μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαδικασία, ως συνθήκη ή ως ένα συγκεκριμένο είδος πολιτικού σχεδίου. Αυτές οι διαφορετικές προσεγγίσεις δεν είναι, όπως ελπίζω να δείξω, αμοιβαία αποκλειστικές. Αλλά προτείνω να ξεκινήσω εξετάζοντάς την ως μια διαδικασία. Για να το δείτε με αυτόν τον τρόπο δεν προϋποθέτει ότι η διαδικασία είναι σταθερή, ούτε αποκλείει να πούμε ότι η διαδικασία έχει, για παράδειγμα, εισέλθει σε ένα ριζικά νέο στάδιο...»* (Harvey, 2000:54)

και συνεχίζει «Εάν, λοιπόν, η λέξη «παγκοσμιοποίηση», σημαίνει οτιδήποτε για την πρόσφατη ιστορική μας γεωγραφία, είναι πολύ πιθανό να είναι μια νέα φάση αυτής ακριβώς της υποκείμενης διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής του χώρου.» (Harvey, 2000:54)

Επιχειρείται κατ' αρχήν εκ μέρους του Harvey μια ενσωμάτωση της έννοιας της παγκοσμιοποίησης και των διαδικασιών που αυτή περιγράφει στα πλαίσια της θεωρίας της παραγωγής του χώρου και της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. *Αν δυσκολεύτηκα αυτά τα τελευταία χρόνια να προσπαθήσω να εμφυτεύσω την ιδέα του «ιστορικογεωγραφικού υλισμού» είναι επειδή η μετατόπιση σε αυτή την ορολογία μας προετοιμάζει να δούμε πιο ευέλικτα και, ελπίζω, πιο πειστικά την ταξική σημασία διαδικασιών όπως η παγκοσμιοποίηση και άνιση γεωγραφική ανάπτυξη. [...]Οπλισμένοι με αυτές τις έννοιες μπορούμε, νομίζω, να κατανοήσουμε*

καλύτερα τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης ως διαδικασία παραγωγής άνισης χρονικής και γεωγραφικής ανάπτυξης. (Harvey, 2000:55)

Σε αντίθεση βεβαίως με τις κύριες αφηγήσεις για την παγκοσμιοποίηση περί άμβλυνση των αντιθέσεων μεταξύ των κοινωνιών και οικονομιών, περί μείωσης του ρόλου των κρατών αλλά και περί μιας ιστορικής εξέλιξης προς μια ενιαία παγκόσμια κοινωνικο-οικονομική δομή που θα αντανακλάται και στο πολιτιστικό επίπεδο ο Harvey αναλύει το φαινόμενο αυτό από την πραγματική εξέλιξη της παραγωγής διαφοροποιήσεων και δημιουργίας αντιθέσεων στα πλαίσια της συσσώρευσης και της γεωγραφικής ανάπτυξης. *Η εξέταση του κόσμου σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη κλίμακα αποκαλύπτει αμέσως μια ολόκληρη σειρά επιδράσεων και διαδικασιών που παράγουν γεωγραφικές διαφορές σε τρόπους ζωής, πρότυπα διαβίωσης, χρήσεις πόρων, σχέσεις με το περιβάλλον και πολιτιστικές και πολιτικές μορφές (Harvey, 2000:77)*

Οφείλουμε να εξετάσουμε τις διαδικασίες και τα φαινόμενα του παγκόσμιου καπιταλισμού και της συσσώρευσης υπό το πρίσμα των αντιθέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους, της ιστορικής εξέλιξης αυτών των αντιθέσεων και τα προϊόντα που αυτές δημιουργούν. *Η μακρά ιστορική γεωγραφία της ανθρώπινης κατάληψης της επιφάνειας της γης και η χαρακτηριστική εξέλιξη των κοινωνικών μορφών (γλώσσες, πολιτικοί θεσμοί, και θρησκευτικές αξίες και πεποιθήσεις) ενσωματωμένο σε μέρη με διακριτικές ιδιότητες έχει παραγάγει ένα εξαιρετικό γεωγραφικό μωσαϊκό κοινωνικοοικολογικών περιβαλλόντων και τρόπων ζωής. (Harvey, 2000:77)*

Προφανώς οι γεωγραφικές διαφορές και η δημιουργία αυτού του γεωγραφικού μωσαϊκού δεν είναι απλά κάποιες ιστορικές γεωγραφικές κληρονομίες. Το περιβάλλον δίνεται ως ένα ιστορικά κληροδοτημένο περιβάλλον αντίστοιχα και οι διαφορές που περικλείει ωστόσο αυτά αναπαράγονται διαρκώς, διατηρούνται-

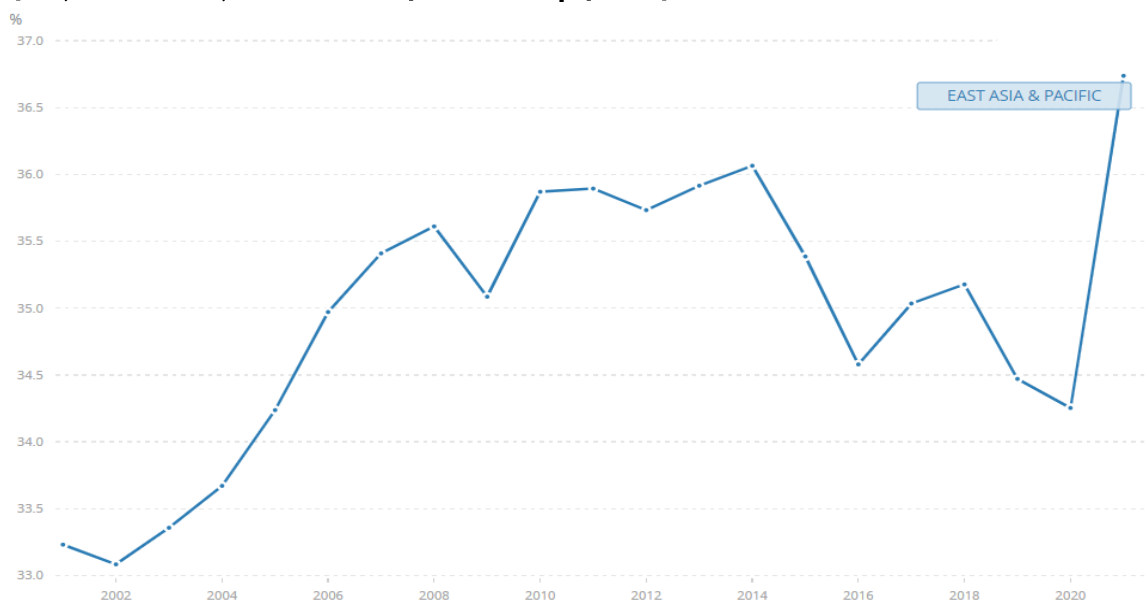
συντηρούνται και αναδιαμορφώνονται, υπονομεύονται στην βάση των κοινωνικών, οικονομικών πολιτικών και οικολογικών διαδικασιών του παρόντος. (Harvey, 2000)

Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί κανείς να αντιληφθεί και τις μετατοπίσεις που γίνονται στα πλαίσια της συσσώρευσης σε διεθνή κλίμακα ήδη από την δεκαετία του 60'. Η ένταση των κεφαλαιακών επενδύσεων σε συγκεκριμένα σημεία-περιοχές του πλανήτη, η άνιση ανάπτυξη όχι μόνο μεταξύ των κρατών αλλά και μεταξύ περιοχών των ιδίων κρατών, η μετατόπιση των παραδοσιακών βιομηχανικών δραστηριοτήτων στις χώρες της Ασίας, παράγει τον χώρο της απαιτούμενης κυκλοφορίας αλλά και τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις. Διά στόματος Harvey *αυτές οι αλλαγές, ωστόσο, έχουν γίνει πολύ πιο ασταθείς το τελευταίο διάστημα, εν μέρει λόγω των ποιοτικών αλλαγών που έχουν συμβεί μέσα στην ίδια τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Τα ισχυρά ρεύματα της αποβιομηχάνισης και χωροθέτησης των μεταποιητικών δραστηριοτήτων που σάρωσαν όλο τον κόσμο από το 1965, απεικονίζουν την ταχύτητα με την οποία είναι τώρα οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στις κατασκευές και τις θέσεις εργασίας αναδιαμορφώνεται. Η οικονομική ισχύς έχει παρομοίως μετατοπιστεί από το ένα μέρος του καπιταλιστικού κόσμου στο άλλο (που ρέει εύκολα από τις Ηνωμένες Πολιτείες μέχρι τον Ειρηνικό και τη Νοτιοανατολική Ασία και πάλι πίσω)* (Harvey,2006)

Η μετατόπιση των παραδοσιακών βιομηχανικών δραστηριοτήτων στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας αντανakλούν ένα ειδικό οικονομικό βάρος των κρατών της συγκεκριμένης περιοχής (με διαβαθμίσεις μεταξύ τους) στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας. Το ειδικό αυτό βάρος αποτυπώνεται τόσο στην προστιθέμενη αξία του κλάδου της βιομηχανίας (37% ως ποσοστό του ΑΕΠ) όσο και στην εξέλιξη της απασχόλησης του εργασιακού δυναμικού στον κλάδο αυτό (27% επί της συνολικής απασχόλησης στον κλάδο παγκοσμίως) όπως φαίνεται στο διάγραμμα 2 και 3 αντίστοιχα.

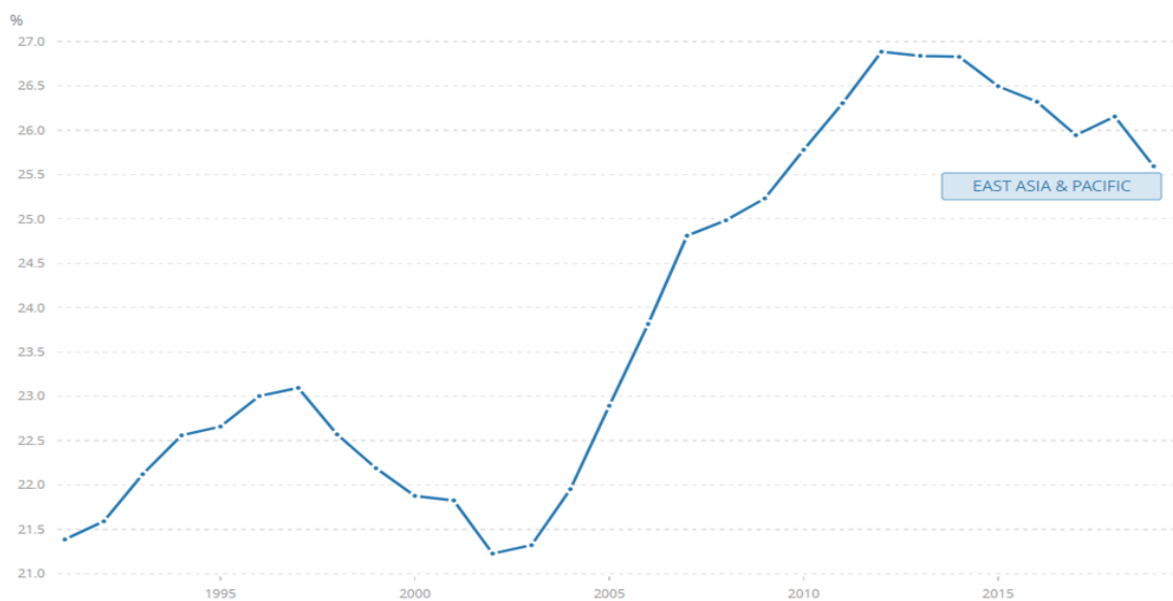

Διάγραμμα 2: Βιομηχανία (συμπεριλαμβανομένων των κατασκευών), προστιθέμενη αξία (% του ΑΕΠ) - Ανατολική Ασία & Ειρηνικός 2001-2021

Πηγή: *The World Bank*

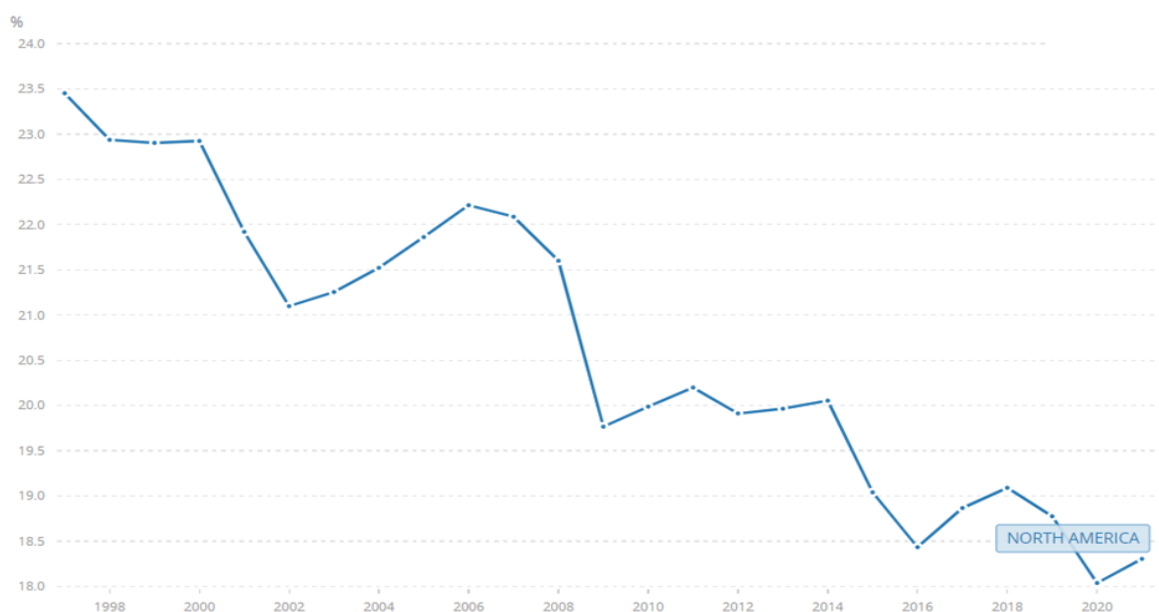
Διάγραμμα 3: Απασχόληση στη βιομηχανία (% της συνολικής απασχόλησης) - Ανατολική Ασία και Ειρηνικός, 1991-2019

Πηγή: *The World Bank*

Ωστόσο η μακροχρόνια αυτή τάση, μετατόπισης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων προς την Νοτιοανατολική Ασία, συνοδεύεται ταυτόχρονα και από την τάση μείωσης του ειδικού βάρους της βιομηχανικής δραστηριότητας στα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη και την ενίσχυση του τομέα των υπηρεσιών (βλεπε Διάγραμμα 4 και 5).

Διάγραμμα 4: Βιομηχανία (συμπεριλαμβανομένων των κατασκευών), προστιθέμενη αξία (% του ΑΕΠ) – Βόρεια Αμερική

Πηγή: *The World Bank*

Διάγραμμα 5: Υπηρεσίες, προστιθέμενη αξία (% του ΑΕΠ) - Βόρεια Αμερική, 1997-2021

Πηγή: *The World Bank*

Προσπαθώντας συνεπώς να αντιληφθούμε το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης θέτοντας μπροστά τις πραγματικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα οφείλουμε να εξετάσουμε τις διαφοροποιήσεις που παράγονται και αναπαράγονται από αυτές. Εν τέλει η παρουσίαση και εξέταση των φαινομένων της συσσώρευσης σε διεθνή κλίμακα στη βάση ενός αδιαφοροποίητου όλου είναι μια προσέγγιση που στερείται τόσο εμπειρικών όσο και θεωρητικών δεδομένων. *Πρέπει λοιπόν να σκεφτούμε τις διαφοροποιήσεις, αλληλεπιδράσεις και σχέσεις μεταξύ και εντός κλίμακας. Ένα κοινό λάθος τόσο της αναλυτικής κατανόησης όσο και της πολιτικής δράσης προκύπτει γιατί πολύ συχνά εγκλωβιζόμαστε σε μια και μόνο κλίμακα της σκέψης, αντιμετωπίζοντας τις διαφορές σε αυτή την κλίμακα ως τη θεμελιώδη γραμμή του πολιτικού χάσματος. Αυτό είναι, καταθέτω, ένα από τα πιο διάχυτα λάθη που προκύπτουν από όλη τη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση στα οποία είμαστε τώρα εκτεθειμένοι. Υποστηρίζεται λανθασμένα ότι τα πάντα καθορίζονται θεμελιωδώς στη παγκόσμια κλίμακα. (Harvey,2000:79)*

2. Γεωγραφική δυναμική και άνιση ανάπτυξη

Η επιστημονική θεώρηση του καπιταλισμού από το David Harvey επιχειρεί να συνδυάσει τα βασικά στοιχεία ανάλυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έτσι όπως αυτά αναπτύχθηκαν μέσα από το έργο του Μαρξ με την γεωγραφία. Επιχειρεί με έναν τρόπο μια συστηματική και ουσιαστική εξέταση της σχέσης του καπιταλισμού με την γεωγραφία. Κεντρική θέση που διατρέχει το σύνολο του έργου του Harvey κατέχει η γεωγραφική δυναμική που παράγει η καπιταλιστική συσσώρευση καθώς και ο άνισος τρόπος με τον οποίο αναπτύσσεται αυτή δυναμική μέσα στον χώρο. (Πασχαλιδης,2018)

Είναι σημαντικό να τονιστεί ευθύς εξ αρχής πως η μέθοδος της επιστημονικής έρευνας που υιοθετεί ο Harvey στο σύνολο του έργου είναι αυτός της υλιστικής-διαλεκτικής προσέγγισης, έναντι οποιασδήποτε θετικίστικης ή ιδεαλιστικής προσέγγισης. Η σημείωση αυτή μας υπενθυμίζει συνεχώς πως τα φαινόμενα εξετάζονται, εκκινώντας από μια υλική βάση, έχοντας στο επίκεντρο τους το εντοπισμό συγκεκριμένων αντιθέσεων σε μία δυναμική και όχι στατική εξέλιξη. (Harvey,2017)

Η θεώρηση του Harvey θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσης του όχι απλώς τους οικονομικούς νόμους και μηχανισμούς συσσώρευσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά και τον κυρίαρχο και καθοριστικό ρόλο της πάλης των τάξεων στα πλαίσια της ιστορικής εξέλιξης και των οικονομικών τάσεων που αναπτύσσονται. Το έργο του συνεπώς εντάσσεται με έναν κρυστάλλινο τρόπο εντός της μαρξιστικής προβληματικής, εξετάζοντας την διαλεκτική σχέση κοινωνικού-χωρικού. (Harvey, 2015: 244)

Πρόκειται για ένα εγχείρημα αρκετά σημαντικό στο βαθμό που διεκδικεί να ερμηνεύσει και να εξηγήσει όχι απλώς την ύπαρξη των κοινωνικο-οικονομικών διαδικασιών μέσα στο χώρο αλλά και πως η ίδιες οι κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες συμβάλλουν στην παραγωγή και διαμόρφωση του χώρου, μέσα από ποιους μηχανισμούς και με ποιες συνέπειες. Κατά αυτό τον τρόπο εμφανίζεται και αναπτύσσεται η γεωγραφική

διάσταση της θεωρίας του Μαρξ για τον καπιταλισμό, διάσταση που για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα έμεινε στην αφάνεια. Όπως αναφέρει ο Harvey (Harvey ,2017:58) *Σκοπός μου είναι να δώσω πιο ρητό σχήμα και υπόσταση σε αυτό το σκαρίφημα και έτσι να θέσω τη βάση για μια θεωρία της χωρικής δυναμικής της συσσώρευσης. Ελπίζω ότι κάτι τέτοιο θα μας βοηθήσει να αποσαφηνίσουμε και να ερμηνεύσουμε την πραγματική ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού.*

Προκειμένου να αναπτυχθεί η βασική συνεισφορά της θεώρησης του Harvey οφείλουμε να θέσουμε ένα πλαίσιο κατανόησης των βασικών εννοιών που αναπτύσσεται στο έργο του Μαρξ για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την συσσώρευση κεφαλαίου και ταυτόχρονα να εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο συνδιαλέγεται ο Harvey με το έργο αυτό και αναπτύσσει τις βασικές θεωρητικές θέσεις.

2.1. Ένα πρώτο θεωρητικό πλαίσιο κατανόησης: αξία, υπεραξία, ποσοστό κέρδους και η κύκλωση του κεφαλαίου

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής το εμπόρευμα αποτελεί την τυπική μορφή εμφάνισης του υλικού πλούτου. Τα εμπορεύματα έχουν από την μία αξία χρήσης - η χρησιμότητα που έχει ένα εμπόρευμα για κάποιον- και από την άλλη ανταλλακτική αξία, η δυνατότητα τους επί της ουσίας να ανταλλάγουν με χρήματα.

Η διαφοροποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε σχέση με προηγούμενους τρόπους παραγωγής έγκειται στην τάση γενίκευσης της εμπορευματικής παραγωγής στο σύνολο των τομέων της οικονομίας. Υπό αυτή την έννοια η αξία των εμπορευμάτων που μας ενδιαφέρει εδώ δεν είναι η αξία χρήσης στο βαθμό που σε προηγούμενους τρόπους παράγονταν προϊόντα με μια συγκεκριμένη χρηστική αξία αλλά η ανταλλακτική αξία ως μια κατηγορία που εκφράζει μια κοινωνική σχέση (σχέση μεταξύ

ανθρώπων). Στο εξής η όποια αναφορά στην αξία θα υπονοεί την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων (Σουήζυ, 1964: 64).

Χωρίς να αναλύσουμε εις βάθος το ζήτημα της αξίας- δεν αποτελεί τον σκοπό της παρούσας ανάλυσης- στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής θεμελιώδες ζήτημα αποτελεί η αξία των εμπορευμάτων. Ακολουθώντας την συλλογιστική του Μαρξ η αξία ενός εμπορεύματος είναι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή αυτού του εμπορεύματος. (Σουήζυ, 1964: 63)

Για την παραγωγή ενός εμπορεύματος απαιτούνται διάφοροι συντελεστές επιπλέον της εργασίας: πρώτες ύλες (ή ενδιάμεσα μερικώς επεξεργασμένα προϊόντα), μηχανήματα, κτήρια, υποδομές κτλ. Στην αξία του τελικού προϊόντος ενσωματώνεται η αξία των συντελεστών παραγωγής που καταναλώθηκαν για να παραχθεί μια μονάδα του τελικού προϊόντος. (Σουήζυ, 1964)

Η αξία του ιδιαίτερου εμπορεύματος-εργασιακή δύναμη είναι το κόστος της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης σε συλλογική βάση.

Η πηγή του κέρδους στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι η υπεραξία. Υπεραξία είναι η ικανότητα του εμπορεύματος-εργασιακή δύναμη να παράγει αξίες μεγαλύτερες από τον εαυτό της. Η αξία ενός εμπορεύματος έτσι αναλύεται σε τρία μέρη: στην αξία των υλικών και μηχανών που χρειάστηκαν για την παραγωγή, δηλαδή στο σταθερό κεφάλαιο (σ), στην εργασία, δηλαδή το μεταβητό κεφάλαιο (μ), που παρήγαγε το εμπόρευμα και που μεταβάλλει την αξία του γιατί παράγει και ένα πλεόνασμα (υπεραξία $=u$). Συνεπώς

Αξία= $\sigma+\mu+u$ (Σουήζυ, 1964:84)

Για τον καπιταλιστή που εκκίνησε όλη την διαδικασία παραγωγής αυτό που έχει σημασία είναι το ποσοστό κέρδους. Ο λόγος δηλαδή της υπεραξίας προς τις συνολικές δαπάνες (Σουήζυ, 1964)

Ποσοστό κέρδους = $u / \sigma + \mu$

Προκειμένου να εξετάσουμε την χωρική ανάλυση της δυναμικής της καπιταλιστικής συσσώρευσης οφείλουμε καταρχήν να εξετάσουμε τα στοιχεία εκείνα της κύκλισης του ατομικού κεφαλαίου, όπως αυτά περιγράφονται στο μαρξικό έργο.

Είναι σαφές πως η εξέταση του οικονομικού επιπέδου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αφορά το συνολικό κεφάλαιο ωστόσο η αρχική αφαίρεση στην εξέταση της κίνησης του ατομικού κεφαλαίου βοηθάει μεθοδολογικά για την προσέγγιση α) του συνολικού κεφαλαίου και β) της κίνησης αυτής και της επίδρασης της στην διαμόρφωση του χώρου. (Σουήζυ, 1964)

Το κύκλωμα κάθε ατομικού κεφαλαίου περιγράφεται από τον Μαρξ στο Κεφάλαιο από τον τύπο $X-E-X'$ (όπου X χρήμα, E εμπόρευμα και $X' = X + \Delta X$). Ο καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως ιδιοκτήτης χρήματος και αγοράζει εμπορεύματα που αποτελούνται από μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη, τα μέσα παραγωγής και η εργασιακή δύναμη χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία ώστε να δημιουργήσουν εμπορεύματα E' των οποίων η αξία πρέπει να είναι μεγαλύτερη από εκείνη των εμπορευμάτων E . Τα E' πωλούνται στην αγορά ωστέ ο καπιταλιστής να αποκομίσει χρήμα X' (Μαρξ, 2002)

Δηλαδή

$X-E$ (= $M\mu + E\delta$) [$ΠΕ'$]- X' όπου $M\mu$ =μέσα παραγωγής $E\delta$ = εργασιακή δύναμη και $ΠΕ'$ = παραγωγή E'

Η συνολική διαδικασία κύκλωσης του κεφαλαίου εμφανίζεται σαν ενότητα της διαδικασίας παραγωγής και της διαδικασίας κυκλοφορίας. Ο άμεσος σκοπός και το κίνητρο της κύκλωσης του κεφαλαίου δεν είναι άλλος από την αξιοποίηση της αξίας. Είναι προφανές πως μια διαδικασία όπου το $X'=X$ και η διαδικασία παραγωγής δεν επέφερε ένα πρόσθετο κέρδος στον καπιταλιστή αλλά τον έφερνε στην αρχική του θέση δεν θα είχε κάποια προοπτική υπάρξης. Η αύξηση του χρήματος (ΔX) είναι αυτό που ονόμασε ο Μαρξ υπεραξία.

Στη βάση του παραπάνω σχήματος η υπεραξία παράγεται κατά την διαδικασία παραγωγής και πραγματώνεται την στιγμή της ανταλλαγής. *«Στην καθαυτό διαδικασία παραγωγής –που εξακολουθούσε να προϋποθέτει διαρκώς το κεφάλαιο ως αξία– η αξιοποίηση του κεφαλαίου φαινόταν ολότελα εξαρτημένη αποκλειστικά από τη σχέση του ως αντικειμενοποιημένης εργασίας προς τη ζωντανή εργασία, δηλαδή από τη σχέση του κεφαλαίου προς τη μισθωτή εργασία. Όμως τώρα, ως εμπόρευμα, το κεφάλαιο εμφανίζεται εξαρτημένο από τη διαδικασία της κυκλοφορίας, η οποία βρίσκεται έξω από τη διαδικασία παραγωγής (αν και επιστρέφει σ' αυτήν ως θεμέλιό της και αναδύεται ξανά απ' αυτήν). Ως εμπόρευμα, το κεφάλαιο πρέπει α) να αποτελεί αξία χρήσης, άρα αντικείμενο ανάγκης, κατανάλωσης και β) να ανταλλάσσεται με το ισοδύναμό του – σε χρήμα. Η νέα αξία πραγματοποιείται μόνον στην πώληση»* (Μαρξ, 1992:303-304)

Το τμήμα της υπεραξίας που καρπώνεται ο καπιταλιστής χωρίζεται σε δύο τμήματα: α) την ατομική κατανάλωση του καπιταλιστή β) την επανεπένδυση στην παραγωγική διαδικασία. Η διαδικασία αύξησης του κεφαλαίου μέσα από την επανεπένδυση τμήματος της παραγόμενης υπεραξίας καλείται συσσώρευση.

Όπως αναφέρει ο Μαρξ στον 1^ο τόμο του Κεφαλαίου *Το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα. Στην πραγματικότητα όμως η αξία γίνεται εδώ το*

υποκείμενο ενός προτσές, μέσα στο οποίο αλλάζοντας διαρκώς μορφή, παίρνοντας πότε τη μορφή του χρήματος και πότε του εμπορεύματος, αλλάζει διαρκώς το ίδιο το μέγεθός της και αξιοποιείται (...). Απόχτησε την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία επειδή η ίδια είναι αξία (...). Η αξία γίνεται επομένως αυξανόμενη αξία, αυξανόμενο χρήμα και σαν τέτοιο γίνεται κεφάλαιο (...) Η κυκλοφορία του χρήματος σαν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό (...) Γι' αυτό η κίνηση του κεφαλαίου είναι απεριόριστη. Σαν συνειδητός φορέας αυτής της κίνησης, ο κάτοχος του χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης (Μηλιός, 2016)

Στην βάση των παραπάνω γίνεται κατανοητό πως βασικό στόχος της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η άντληση υπεραξίας . «Ο σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας είναι η παραγωγή υπεραξίας. Από την σκοπιά δηλαδή της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας, παραγωγική εργασία είναι μόνο η εργασία που παράγει υπεραξία.» (Heinrich, 2017:138)

Στο πλαίσιο αυτό η αξιοποίηση της αξίας , η αδιάκοπή και συνεχής μετατροπή της σε πρόσθετο κεφάλαιο δεν αποτελεί ένα ζήτημα που υπάρχει έμφυτο στους ανθρώπους όπως συχνά αναπαράγουν οι απολογητές του συστήματος αλλά καθορίζεται από την ειδική θέση που έχει ο καπιταλιστής ως φορέας κοινωνικής πρακτικής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. (Heinrich, 2017)

Όπως εξετάζει και ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, η συνεχής και αδιάκοπη αυτοαξιοποίηση της αξίας σχετίζεται με την ταχύτητα της κύκλωσης του για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα-την περιστροφή του κεφαλαίου. Ο χρόνος περιστροφής του κεφαλαίου αποτελεί το άθροισμα του χρόνου παραγωγής και το άθροισμα του χρόνου κυκλοφορίας (Μαρξ, 2002:150) , όπου το άθροισμα του χρόνου παραγωγής είναι ο χρόνος που το κεφάλαιο βρίσκεται στην σφαίρα της παραγωγής ενώ χρόνος κυκλοφορίας είναι ο χρόνος που διανύει το κεφάλαιο στην διαδικασία κυκλοφορίας σε δύο φάσεις είτε με

την μορφή χρηματικού κεφαλαίου που αναζητά πωλητή εμπορευμάτων είτε με την μορφή εμπορευματικού κεφαλαίου που αναζητά αγοραστή.

«Η κυκλοφορία του κεφαλαίου είναι ταυτόχρονα το δικό του γίγνεσθαι, η ανάπτυξή του, η ζωική του διαδικασία. Αν κάτι μπορούσε να συγκριθεί με την κυκλοφορία του αίματος, αυτό δε θάταν η τυπική κυκλοφορία του χρήματος, αλλά η μεστή σε περιεχόμενο κυκλοφορία του κεφαλαίου» (Μαρξ, 1990:391)

Ένα βασικό συμπέρασμα που εξάγεται στη βάση της σχέσης του χρόνου παραγωγής και του χρόνου της κυκλοφορίας είναι πως όσο τείνει στο μηδέν ο χρόνος της κυκλοφορίας τόσο αυξάνεται η παραγωγικότητα του κεφαλαίου και η δυνατότητα αυτοαξιοποίησης του.

2.2. Η αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου

Παραπάνω εξετάσαμε την κύκλωση του μεμονωμένου κεφαλαίου επιδιώκοντας μια αφαίρεση σε σχέση με την πραγματική καπιταλιστική διαδικασία προκειμένου να αναλύσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της κύκλωσης. Στην πραγματικότητα η αναπαραγωγή ενός μεμονωμένου κεφαλαίου αποτελεί μέρος της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο αποτελείται από το άθροισμα των μεμονωμένων κεφαλαίων. Όπως γράφει ο Μαρξ στον 2^ο τόμο του Κεφαλαίου *«Στα δύο πρώτα μέρη [του δεύτερου τόμου] αναφερόμαστε πάντα σε ένα ατομικό κεφάλαιο, στην κίνηση ενός αυτονομημένου μέρους του κοινωνικού κεφαλαίου. Όμως οι κυκλήσεις των ατομικών κεφαλαίων διαπλέκονται μεταξύ τους, αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοκαθορίζονται, και σ' αυτήν ακριβώς την σύμπλεξή τους συνιστούν την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. [Σε αντίθεση με μια χωριστή, ατομική παραγωγή, που για διάφορους λόγους μπορεί να σταματήσει προσωρινά ή και οριστικά, όλη η κοινωνική παραγωγή είναι πάντοτε συνεχής παραγωγή]... Έτσι, η μεταμόρφωση κάθε*

ατομικού κεφαλαίου παρουσιάζεται ως κρίκος στην αλυσίδα των μεταμορφώσεων του κοινωνικού κεφαλαίου» (Μαρξ, 2002:352-353)

Προκειμένου να μπορεί να παράγεται το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο πρέπει να παράγονται από την μία τόσα μέσα παραγωγής όσα χρειάζονται το σύνολο των ατομικών μεμονωμένων κεφαλαίων αλλά και τόσα μέσα διαβίωσης όσα καταναλώνουν οι εργάτες και οι οικογένειες τους και οι καπιταλιστές. Υπό αυτό το πρίσμα διαιρούμε το σύνολο της παραγωγής σε δύο τμήματα: το τμήμα I παράγει μέσα παραγωγής και το τμήμα II παράγει μέσα κατανάλωσης διερευνώντας την αναγκαία αναλογία τους για την αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. (Heinrich, 2017:155)

Αν σ_1 και μ_1 είναι το σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο και u_1 η υπεραξία για το τμήμα I και σ_2 μ_2 και u_2 αντίστοιχα για το τμήμα II τότε η συνολική αξία του προϊόντος ισχύει το εξής

Στο τμήμα I $\sigma_1 + \mu_1 + u_1$

Στο τμήμα II $\sigma_2 + \mu_2 + u_2$

Για να καταστεί δυνατή η απλή αναπαραγωγή θα πρέπει το προϊόν να αναπληρώνει τα μέσα παραγωγής που καταναλώθηκαν συνεπώς

$$\sigma_1 + \mu_1 + u_1 = \sigma_1 + \sigma_2$$

για το τμήμα II ισχύει

$$\sigma_2 + \mu_2 + u_2 = \mu_1 + u_1 + \mu_2 + u_2$$

Από τις δύο εξισώσεις προκύπτει $\sigma_2 = \mu_1 + u_1$ δηλαδή η αξία του σταθερού κεφαλαίου που αναλώθηκε στο τμήμα II ισούται με την αξία του μεταβλητού κεφαλαίου συν την

υπεραξία στο τμήμα I. Στο σχήμα της απλής αναπαραγωγής που εξετάσαμε υποθέτουμε πως η συνολική υπεραξία πηγαίνει προς κατανάλωση από τους καπιταλιστές (Heinrich, 2017:155-156)

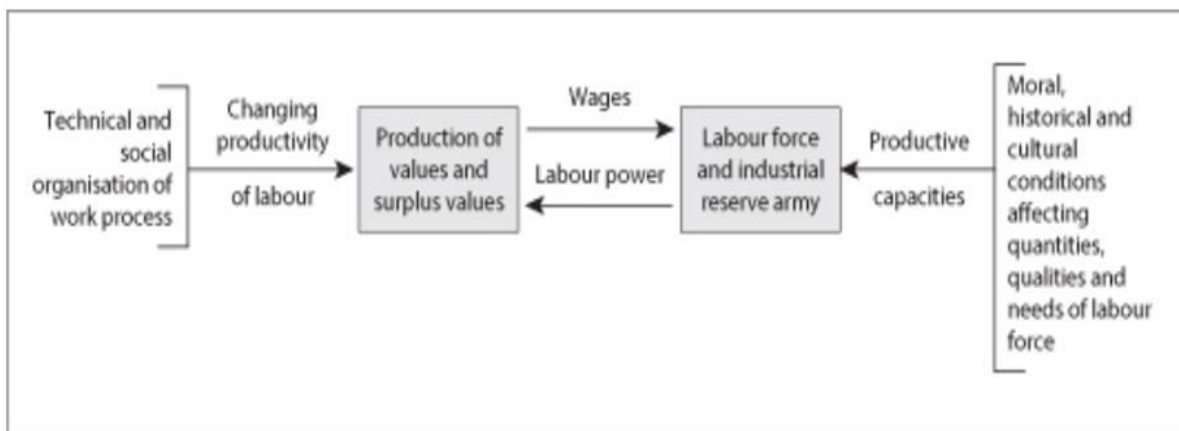
2.3. Το πρωτογενές και δευτερογενές κύκλωμα του κεφαλαίου σύμφωνα με τον David Harvey

Όπως αναλύθηκε στην κύκλιση του κεφαλαίου η κινητήρια δύναμη της συσσώρευσης στο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι η αποκόμιση κέρδους. Μια διαδικασία όπου ο καπιταλιστής δεν αποκομίζει κέρδος δηλαδή στην κύκλιση $X-E-X'$ το $X=X'$ δεν θα κατέληγε στην συγκρότηση του ως τρόπου παραγωγής καθώς η διαδικασία κύκλισης δεν θα είχε κάποιο νόημα (ο καπιταλιστής θα επανερχόταν στο αρχικό σημείο.) Υπό αυτή την έννοια το κύριο ζητούμενο της παραπάνω διαδικασίας από πλευράς καπιταλιστή είναι η απόσπαση υπεραξίας και η συνεχής επιδίωξη του η υπεραξία να αυξάνεται.

Η μάζα της υπεραξίας αυξάνεται είτε στην περίπτωση αύξησης του χρόνου υπερεργασίας των εργαζομένων με την παράταση της εργάσιμης μέρας (παραγωγή απόλυτης υπεραξίας) είτε με την αλλαγή της οργάνωσης της εργασίας (καινοτομίες, εισαγωγή τεχνολογιών κτλ) και την αύξηση της παραγωγικότητας (σχετική υπεραξία). Η αύξηση όμως της παραγωγικότητας της εργασίας ενισχύει την ύπαρξη ενός βιομηχανικού εφεδρικού στρατού (άνεργοι) καθώς το κεφάλαιο επιτυγχάνει να εκμεταλλεύεται μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας από μικρότερη μάζα εργαζομένων.

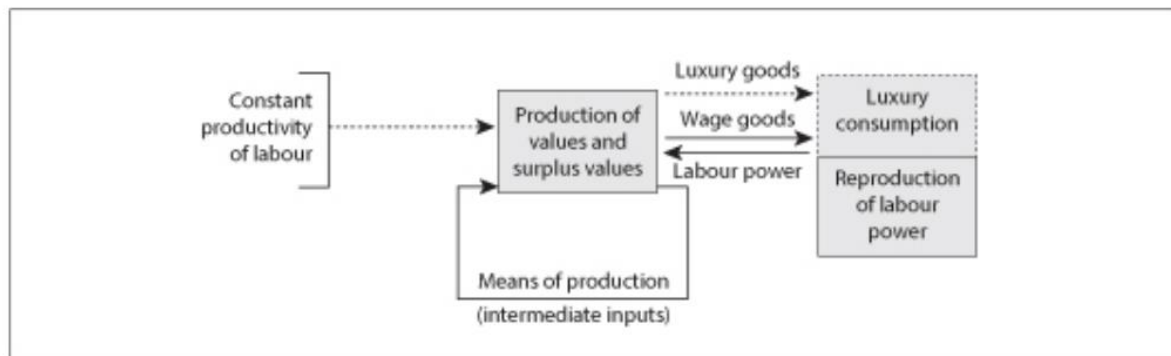
Με την υπόθεση ότι εμπορεύματα παράγονται και καταναλώνονται εντός ενός χρονικού διαστήματος η δομή αυτών των σχέσεων καταλήγει σε αυτό που ο Harvey ονομάζει πρωτογενές κύκλωμα του κεφαλαίου.

Εικόνα 2: Οι σχέσεις που εξετάζονται στο γενικό νόμο της συσσώρευσης του Μαρξ

Πηγή: *David Harvey*

Εικόνα 3: Οι σχέσεις που εξετάζονται στο μαρξικό μοντέλο «διευρυμένης αναπαραγωγής»

Πηγή: *David Harvey*

Στο παραπάνω κύκλωμα του κεφαλαίου δεν συμπεριλαμβάνονται τα στοιχεία του πάγιου κεφαλαίου για μια περίοδο και το καταναλωτικό απόθεμα. Υπό το πρίσμα ότι τμήματα του πάγιου κεφαλαίου λειτουργούν βοηθητικά σε σχέση με την παραγωγή και κυκλοφορία αλλά και για ένα μακρύ χρονικό διάστημα (πχ. οδικό δίκτυο) ο Harvey προβαίνει σε μια αυτοτελή ανάλυση.

Ο Harvey διακρίνει το πάγιο κεφάλαιο σε δύο τύπους: το πάγιο κεφάλαιο που εντάσσεται στην παραγωγή και το πάγιο κεφάλαιο που λειτουργεί ως φυσικό πλαίσιο για την παραγωγή—«δομημένο περιβάλλον για την παραγωγή. Προβαίνει και σε έναν αντίστοιχο διαχωρισμό σε επίπεδο κατανάλωσης. *Το καταναλωτικό απόθεμα σχηματίζεται από τα εμπορεύματα που λειτουργούν μάλλον ως βοηθητικά μέσα παρά ως εισροές στην κατανάλωση. Κάποια αντικείμενα περικλείονται άμεσα στην καταναλωτική διαδικασία (διαρκή αγαθά όπως οι φούρνοι, τα πλυντήρια κ.λπ.) ενώ άλλα λειτουργούν ως ένα φυσικό πλαίσιο για την κατανάλωση (σπίτια, πεζοδρόμια κ.λ.π.)- αυτό ονομάζω «δομημένο περιβάλλον για την κατανάλωση.* (Harvey, 2017: 88)

Η δομή των παραπάνω σχέσεων συγκροτεί το δευτερογενές κύκλωμα του κεφαλαίου. Δηλαδή το δευτερογενές κύκλωμα είναι οι ροές κεφαλαίου (asset) σε πάγια στοιχεία και το καταναλωτικό απόθεμα (Harvey, 2017:88).

Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η σχέση μεταξύ της διαμόρφωσης του χώρου και της συσσώρευσης. Η σχηματική αυτή εξήγηση του κυκλώματος του κεφαλαίου μας βοηθάει επίσης να αναλύσουμε τι γίνεται όταν το κύκλωμα βραχυκυκλώνει.

3. Η χωρική διάσταση της συσσώρευσης

Η διαδικασία κύκλισης του κεφαλαίου δεν αφορά βεβαίως αποκλειστικά υλικά εμπορεύματα. Κυκλοφορία προφανώς υπάρχει και όταν δεν υπάρχει φυσική κίνηση στον χώρο. Επί παραδείγματι τα ακίνητα μέσω τίτλων κυκλοφορούν ως εμπορεύματα δίχως να υπάρχει φυσική κίνηση. Προκειμένου να δούμε την σύνδεση μεταξύ της κεφαλαιακής συσσώρευσης και της οργάνωσης του χώρου εξετάζουμε τη φυσική κίνηση των εμπορευμάτων και των υποδομών που είναι αναγκαίες για να υποστηριχτεί αυτή η κίνηση.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η μείωση του χρόνου κυκλοφορίας οδηγεί στην αύξηση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου. Υπό αυτό το πρίσμα έχει ιδιαίτερη σημασία η χωροθέτηση των παραγωγικών διαδικασιών, των μέσων μεταφοράς και των σημείων διανομής. Η εγγύτητα του χώρου παραγωγής με τον χώρο ανταλλαγής, η βελτίωση των μεταφορών για ταχύτερη μετακίνηση των εμπορευμάτων από το ένα σημείο στο άλλο θα αυξήσει την παραγωγικότητα του κεφαλαίου.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μαρξ στον 3^ο τόμο του Κεφαλαίου *Μια αιτία που δρα διαρκώς και διαφοροποιεί το χρόνο πώλησης, επομένως και το χρόνο περιστροφής γενικά, είναι η απόσταση της αγοράς που πουλιέται το εμπόρευμα, από τον τόπο παραγωγής του.[...]* Η βελτίωση των μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς συντομεύει απόλυτα την περίοδο περιπλάνησης των εμπορευμάτων, δεν αίρει όμως τη σχετική διαφορά που προκύπτει από την περιπλάνηση αυτή στον χρόνο κυκλοφορίας των διάφορων εμπορευματικών κεφαλαίων ή ακόμα των διάφορων κομματιών του ίδιου εμπορευματικού κεφαλαίου που πορεύονται προς τις διάφορες αγορές. (Μαρξ, 2002)

Εκτός της διαδικασίας κυκλοφορίας και της άμεσης εμφάνισης της χωρικής οργάνωσης του κεφαλαίου ένας ακόμη κρίσιμος παράγοντας για την γεωγραφική διάσταση της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι εύρεση πρώτων υλών για τον μετασχηματισμό τους σε εμπορεύματα.

Η διαδικασία της συσσώρευσης, της συνεχούς αυτοαξιοποίησης της αξίας, έχει στο επίκεντρο της την εκμετάλλευση της εργασίας για την απόσπαση υπεραξίας. Δίνοντας έναν σύντομο και περιεκτικό ορισμό της εργασίας ως της διαδικασίας εκείνης μετασχηματισμού ενός αντικειμένου σε προϊόν δια μέσου της ανθρώπινης δραστηριότητας γίνεται κατανοητή η σημασία της εύρεσης της πρώτης ύλης, των αντικειμένων προς επεξεργασία. Οι τόποι έτσι στους οποίους αναπτύσσεται η ίδια η υλική παραγωγή, το έδαφος, τα φυσικά μέσα που ο άνθρωπος έχει στην διάθεση του προς χρησιμοποίηση-αξιοποίηση, η γη ο φυσικός πλούτος στοιχεία που εντάσσονται

στις διαφοροποιήσεις των γεωγραφικών περιοχών γίνονται συστατικά στοιχεία της συσσώρευσης, της παραγωγικότητας της εργασίας και της παραγωγικότητας του κεφαλαίου.

Τα παραπάνω βέβαια δεν αποτελούν στοιχεία που βρίσκονται έξω από τους κοινωνικούς προσδιορισμούς και καθορισμούς. Όπως αναφέρει ο Μαρξ *η σχέση του κεφαλαίου γεννιέται πάνω σε ένα οικονομικό έδαφος, που είναι προϊόν μιας μακρόχρονης διαδικασίας εξέλιξης. Η υπάρχουσα παραγωγικότητα της εργασίας, που από αυτήν ξεκινά σα βάση η σχέση του κεφαλαίου, δεν είναι δώρο της φύσης αλλά δώρο μιας ιστορίας που αγκαλιάζει χιλιάδες αιώνες* (Μαρξ, 2002:528).

Ο χώρος συνεπώς των παραγωγικών διαδικασιών δεν αποτελεί απλά και αόριστα ένα φυσικό προϊόν, αντίθετα καθορίζεται από τις κοινωνικές διαδικασίες και την ίδια την ιστορική εξέλιξη στο πλαίσιο αυτών. *Η επιμονή των χωρικών περιορισμών και των περιορισμών στους φυσικούς πόρους πρέπει να ερμηνευτεί ως ένα αποτέλεσμα που εμπεριέχεται στην λογική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, παρά ως κάτι που υπάρχει στην εξωτερική φύση* (Harvey 2017). Η συγκεκριμένη ανάγνωση του Μαρξ από τον Harvey επιτρέπει να δούμε την σημασία της γεωγραφίας και της χωρικής δυναμικής να υπάρχει ως δομικό στοιχείο της κύκλωσης του κεφαλαίου, στοιχείο που την διαπερνά από το σύνολο των φάσεων της: παραγωγή-κυκλοφορία-ανταλλαγή.

Εξετάζοντας έτσι την κυκλοφορία των εμπορευμάτων εμφανίζεται η πρωταρχική σημασία της γεωγραφίας και του χώρου στους όρους και τις συνθήκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης. *Ο χώρος και η γεωγραφία δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως δευτερεύουσες σκέψεις, ως απλές προσθήκες σε μια ήδη τελειωμένη θεωρία.* (Harvey, 2017:58)

Η παραπάνω διαδικασία δεν είναι μια διαδικασία δίχως αντιφάσεις. Η ανάγκη του κεφαλαίου να δημιουργεί σταθερές μορφές στον χώρο για ένα χρονικό διάστημα έρχεται σε αντίθεση με την εγγενή τάση του κεφαλαίου για κινητικότητα.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαίων, δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς και η ανάγκη του κεφαλαίου να αναζητάει τομείς με υψηλότερο

ποσοστό κέρδους καθιστούν επιτακτική την ανάγκη κινητικότητας και ευελιξίας του. Όπως επισημαίνει ο Μαρξ « το κεφάλαιο τείνει να ξεπεράσει κάθε τοπικό φραγμό» (Μαρξ,2002:409).Η τάση αυτή συνυπάρχει και με την αντίθετη της: την ανάγκη του κεφαλαίου να δημιουργεί σταθερές υποδομές, προσδεδεμένες στο χώρο προκειμένου να διευκολύνεται η παραγωγική διαδικασία καθώς και η διαδικασία ανταλλαγής.

Η χωροθέτηση των παραγωγικών διαδικασιών για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα αποτελεί πράγματι μια διευκόλυνση για το ίδιο το κεφάλαιο. Η αξιοποίηση ενός τμήματος γης, η εγκατάσταση μέσων παραγωγής, πάγιου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού αποτελεί μια διαδικασία που δεν ευνοείται από μια συνεχή μετακίνηση σε διαφορετικούς χώρους λόγω του κόστους της διαδικασίας που θα πρέπει να επωμιστεί ο κεφαλαιοκράτης. Ταυτόχρονα η πρόσδεση παραγωγικών διαδικασιών σε ένα χώρο ορίζει και ένα σύνολο διαδικασιών που αφορούν την ίδια την εργασία που σχετίζονται με τις υποδομές κατοικίας και μεταφορών που αναπτύσσονται σε αυτό το χώρο. Πράγματι λοιπόν οι σταθερές μορφές του κεφαλαίου που προσδέονται σε ένα χώρο αποτελούν μια αναγκαιότητα για το κεφάλαιο στο βαθμό που αποφεύγονται επιπλέον κόστη.

Τώρα όσον αφορά τον ελεύθερο ανταγωνισμό στα πλαίσια της καπιταλιστικής συσσώρευσης διά στόματος Μαρξ *Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του ως ένα άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, που εμφανίζονται απλά ως τάσεις στα ιστορικά προστάδια της ανάπτυξής του, συγκροτούνται για πρώτη φορά ως νόμοι. Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ' όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο· η ελεύθερη ανάπτυξη των όρων και της διαδικασίας του κεφαλαίου, ως διαδικασίας που ολοένα αναπαράγει αυτούς τους όρους.* (Μαρξ, 2002)

Το κεφάλαιο πρέπει να είναι πάντα σε ετοιμότητα να μετακινηθεί σε κλάδους που αποφέρουν υψηλότερο κέρδος, εγγενές στοιχείο του ελεύθερου ανταγωνισμού. Για την

ακρίβεια είναι υποχρεωμένο προκειμένου να μην εκκαθαρισθεί στα πλαίσια των κεφαλαιακών ανταγωνισμών. Η κίνηση του κεφαλαίου καθορίζεται λοιπόν από την κίνηση του κέρδους, συνεπώς το κεφάλαιο θα τείνει να μετακινηθεί σε περιοχές όπου αποκρυσταλλώνεται α) φθηνότερο κόστος εργατικής δύναμης β) φθηνότερα μέσα παραγωγής γ) ευνοϊκοί όροι που σχετίζονται με την γεωγραφία των παραγωγικών διαδικασιών δ) ευνοϊκότερη διάθεση των προϊόντων στην αγορά στοιχεία τα οποία είναι μεταβλητά και επιδρούν άμεσα σε μια κατεύθυνση αποκόμισης υψηλότερου ποσοστού κέρδους.

3.1. «Η εκμηδένιση του χώρου διά μέσω του χρόνου»

Η ανάλυση της χωρικής διάστασης της συσσώρευσης οφείλει να τεθεί σε συνάρτηση με τον ίδιο τον χρόνο. Η συσσώρευση, η κύκλιση του κεφαλαίου μέσα στον χώρο αφορά ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα που σε τελική ανάλυση αποτελεί και το κύριο ζητούμενο της όλης διαδικασίας. Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη υποενότητα η αδιάκοπη αυτοαξιοποίηση της αξίας σχετίζεται με την περιστροφή του κεφαλαίου-ταχύτητα κύκλισης. Η απόσταση του χώρου παραγωγής και ανταλλαγής αναλύεται σε χρόνο.

Καθώς η αδιάκοπη ανανέωση της παραγωγής εξαρτιέται από την πώληση των έτοιμων προϊόντων· τη μετατροπή του προϊόντος σε χρήμα και την αναμετατροπή του χρήματος στους όρους παραγωγής - πρώτη ύλη, εργαλείο, μισθός - καθώς η πορεία που το κεφάλαιο ακολουθεί για να περάσει από τον ένα στον άλλο απ' αυτούς τους προσδιορισμούς σχηματίζει τμήματα της κυκλοφορίας, και τα τμήματα αυτά διατρέχονται σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα· (και η ίδια η γεωγραφική απόσταση αναλύεται σε χρόνο για παράδειγμα, δεν ενδιαφέρει η γεωγραφική απομάκρυνση της αγοράς αλλά η ταχύτητα - το χρονικό διάστημα που χρειάζεται για να φτάσει κανείς στην αγορά) η ταχύτητα της κυκλοφορίας, ο χρόνος που απαιτεί η κυκλοφορία

καθορίζει λοιπόν πόσα προϊόντα μπορούν να παραχθούν μέσα σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα· πόσο συχνά το κεφάλαιο μπορεί να αξιοποιήσει τον εαυτό του μέσα σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα, πόσο συχνά μπορεί να αναπαράγει και να πολλαπλασιάζει την αξία του (Μαρξ, 2002)

Το παραπάνω απόσπασμα δεν συνεπάγεται αυτόματα την μείωση της αξίας που έχει η χωρική δυναμική για την συσσώρευση του κεφαλαίου. Όπως ορθά επισημαίνει ο Harvey πιο πολύ *εγείρει το ζήτημα πως και με ποια μέσα μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, να οργανώσουμε, να δημιουργήσουμε χώρο και να κυριαρχήσουμε πάνω του προκειμένου να συνάδει μάλλον με τις αυστηρές χρονικές απαιτήσεις της κυκλοφορίας του κεφαλαίου.* (Harvey, 2017)

Η ανάγκη επιτάχυνση της κίνησης του κεφαλαίου για την μεγιστοποίηση του κέρδους, «η εκμηδένιση του χώρου δια μέσω του χρόνου» θέτει τις βάσεις για α) την αέναη βελτίωση των μεταφορών και των επικοινωνιών β) την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος.

Πρώτον η μείωση του κόστους μεταφοράς (λειτουργικά κόστη του καπιταλιστή) μέσα από την βελτίωση των γενικών όρων παραγωγής όπως είναι οι σιδηρόδρομοι, τα οδικά δίκτυα, τα πλοία, τα ποταμόπλοια κτλ αλλά και η βελτίωση των επικοινωνιών συμβάλλουν καθοριστικά στην ταχύτερη κύκλωση του κεφαλαίου και άρα στην ταχύτερη αυτοαξιοποίηση της αξίας. Είναι προφανές πως η βελτίωση των μεταφορών για την ταχύτερη μετακίνηση ή την σε ποιο απομακρυσμένες περιοχές μετακίνηση, εμπορευμάτων, πρώτων υλών κτλ. παράγει τον χώρο προς τις συγκεκριμένες απαιτήσεις της κυκλοφορίας.

Δεύτερον *η οργάνωση του πιστωτικού συστήματος και του συστήματος του εμπορίου συμβάλλουν στην εκμηδένιση του χώρου μέσω του χρόνου και αυξάνουν τη δυνατότητα της χωρικής ολοκλήρωσης μεταξύ γεωγραφικά διασκορπισμένων παραγωγών* (Harvey,

2017: 64-65) στο βαθμό που το χρήμα κυκλοφορεί ανεξάρτητα από τα εμπορεύματα στα οποία αντιστοιχεί.

Μπορούμε να συμπυκνώσουμε τα δομικά στοιχεία της κίνησης του κεφαλαίου, της χωρικής του οργάνωσης και των χρονικών απαιτήσεων ως εξής:

- α) χωροθέτηση της παραγωγικής διαδικασίας
- β) απόσταση μεταξύ του χώρου της παραγωγής και του χώρου της ανταλλαγής
- γ) χώρος πρώτης ύλης προς επεξεργασία, κυκλοφορία πρώτων υλών
- δ) φυσικοί πόροι, γονιμότητα εδάφους κτλ. στην βάση των οποίων ορθώνεται η παραγωγικότητα της εργασίας και του κεφαλαίου
- ε) επιδίωξη αύξησης της ταχύτητας κύκλωσης του κεφαλαίου και κατ' επέκταση βελτίωση των μεταφορών και επικοινωνιών
- στ) ανάπτυξη της πίστωσης και της κυκλοφορία του χρήματος ανεξάρτητα από το εμπόρευμα που αντιστοιχεί

3.2. Καταμερισμός εργασίας, αντίθεση πόλης-υπαίθρου και αστικοποίηση

Σε κάθε τρόπο παραγωγής, έτσι και στον καπιταλιστικό τρόπο, υπάρχει μια συγκεκριμένη και ιδιαίτερη κατανομή καθηκόντων και δραστηριοτήτων μεταξύ των φορέων της παραγωγής. Αυτή την κατανομή θα την ονομάσουμε καταμερισμό εργασίας. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής διακρίνουμε τρεις τύπους καταμερισμού εργασίας: α) τον καταμερισμό της κοινωνικής παραγωγής β) τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας και γ) τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Ο καταμερισμός της κοινωνικής παραγωγής αφορά τον καταμερισμό της παραγωγής σε τομείς, κλάδους κτλ. Ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας αφορά την κατανομή της εργασίας μέσα σε μια συγκεκριμένη παραγωγή και ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας αφορά τον ευρύτερο καταμερισμό των φορέων μέσα στην κοινωνία γενικά. Από την σκοπιά της εργασίας *μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον χωρισμό της κοινωνικής παραγωγής στις μεγάλες της κατηγορίες όπως λ.χ τη γεωργία, τη βιομηχανία κλπ σαν καταμερισμό της εργασίας γενικά [im allgemeinen], τον χωρισμό αυτών των κατηγοριών της παραγωγής σε είδη και ποικιλίες σαν καταμερισμό της εργασίας ιδιαίτερα [im besonderen] και τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στο εργαστήριο σαν καταμερισμό της εργασίας στις λεπτομέρειες [im enzeilnen]*⁵⁰. (Μαρξ, 2002: 367)

Υπάρχει βεβαίως μια άμεση σύνδεση μεταξύ των τρόπων παραγωγής και της επίδρασης τους στον καταμερισμό της εργασίας. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η εξειδίκευση της εργασιακής δύναμης απότοκο αυτής της ανάπτυξης καθορίζει και τον βαθμό ανάπτυξης του καταμερισμού εργασίας. Μένοντας στον χωρισμό της κοινωνικής παραγωγής σε κλάδους, τομείς κτλ αναδεικνύεται η σχέση-αντίθεση μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Η αντίθεση αυτή σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί προϊόν της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η αντίθεση αυτή αποτελεί την ιστορική μορφή που πήρε η επίδραση των διάφορων τρόπων παραγωγής στους εκάστοτε κοινωνικούς σχηματισμούς αλλά και οι ιδιαίτερες μορφές εμφάνισης της ιδιοκτησίας (ιδιοκτησία γης, μέσων παραγωγής κτλ). *«Η βάση κάθε ανεπτυγμένου καταμερισμού εργασίας που συντελείται με την μεσολάβηση της ανταλλαγής εμπορευμάτων είναι ο χωρισμός της πόλης από το χωριό. Μπορούμε να πούμε ότι όλη η οικονομική ιστορία της κοινωνίας συνοψίζεται στην κίνηση αυτής της αντίθεσης»* (Μαρξ, 2002)

Στα πλαίσια της καπιταλιστικής συσσώρευσης η αντίθεση πόλης-υπαίθρου αντανakλά τον διαχωρισμό μεταξύ του κεφαλαίου και της γαιοκτησίας. Στην πόλη συσσωρεύονται

χάριν της βιομηχανικής παραγωγής τα μέσα παραγωγής, ο τεχνικός εξοπλισμός η μισθωτή εργασία που είναι αναγκαία για να υποστηρίξει την συσσώρευση, τα απαραίτητα και αναγκαία μέσα για την αναπαραγωγή της μισθωτής εργασίας (και τα πολιτιστικά). Στα πλαίσια αυτά η ύπαιθρος απομονώνεται. Ο εδαφικός καταμερισμός διαμορφώνεται συνεπώς από την ιστορική εξέλιξη και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων υπό τις καθορισμένες κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις.

Υπό αυτό το πρίσμα επιχειρεί και ο David Harvey να αναδείξει την διαδικασία αστικοποίησης στα πλαίσια του καπιταλισμού. Στο βαθμό που η αντίθεση πόλη-ύπαιθρος υπάρχει καθόλη την ιστορία των τρόπων παραγωγής με διαφορετική προφανώς μορφή και περιεχόμενο ο Harvey επιδιώκει μια συστηματική ανάλυση της αστικοποίησης αποκλειστικά για τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. *Περιορίζομαι στις καπιταλιστικές μορφές αστικοποίησης διότι αποδέχομαι την ιδέα ότι η εν λόγω έννοια έχει συγκεκριμένο νόημα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής η οποία δεν είναι δυνατό να μεταφερθεί σε άλλα κοινωνικά πλαίσια χωρίς μια ριζική αλλοίωση του νοήματος (Harvey, 2017)*

Η εξέταση της αστικοποίησης από τον Harvey στηρίζεται σε δύο βασικούς παράγοντες: α) τους νόμους και μηχανισμούς της συσσώρευσης κεφαλαίου και β) τον ρόλο που διαδραματίζει η πάλη των τάξεων.

Σύμφωνα με την θεώρηση αυτή η αστικοποίηση δεν αφορά απλά μια διαδικασία διαμόρφωσης των υποδομών στην ζωή της πόλης. Εξετάζοντας την αστικοποίηση από την οπτική του Κεφαλαίου αλλά και από το έργο του Ενγκελς για το ζήτημα της κατοικίας αλλά και το ζήτημα του βιοτικού επιπέδου της αγγλικής εργατικής τάξης η ανάλυση για την αστικοποίηση βαθαίνει σε σημαντικό επίπεδο. Η αστικοποίηση σχετίζεται με τις παραγωγικές διαδικασίες, την συγκέντρωση και συγκεντροποίηση κεφαλαίου, με την ανταλλαγή και κατανάλωση προϊόντων και υπηρεσιών, με την ανάπτυξη των πάγιων υποδομών με την αγορά ακινήτων σχετίζεται όμως και με τις

αντιφάσεις που παράγουν οι παραπάνω διαδικασίες με την δημιουργία οικονομικών κρίσεων ή/και με την προσπάθεια επίλυσης κρίσεων.

Η διαδικασία συσσώρευση προκειμένου να υποστηριχτεί απαιτεί επιτακτικά τα μέσα παραγωγής που θα χρησιμοποιηθούν και την εργασιακή δύναμη που θα τα στηρίξει. Απαιτεί την δημιουργία ή/και βελτίωση της διαμονής και των μέσων μεταφοράς των εργαζομένων. Απαιτεί επίσης και την δημιουργία ενός δικτύου διανομής των εμπορευμάτων στα κέντρα που θα πραγματοποιηθούν οι ανταλλαγές. Ο χώρος συνεπώς όπου θα συντελεστεί η συσσώρευση οφείλει να διαμορφωθεί στην βάση των παραπάνω απαιτήσεων. Η ίδια όμως αυτή η διαδικασία ενέχει αντιφάσεις.

Η αστικοποίηση συνδέεται με την καπιταλιστική συσσώρευση αλλά και τις ίδιες τις αντιφάσεις που αυτή φέρει. *Οι πόλεις, από το ξεκίνημά τους, προέκυψαν μέσα από τη γεωγραφική και κοινωνική συγκέντρωση πλεονάζοντος προϊόντος. Ως εκ τούτου η αστικοποίηση ανέκαθεν υπήρξε, από μια άποψη, ταξικό φαινόμενο, μια που τα πλεονάσματα αντλούνται από κάπου και από κάποιους, ενώ ο έλεγχος της χρήσης του πλεονάσματος βρίσκεται συνήθως στα χέρια λίγων* (Harvey, 2013:40)

Η αυτοαξιοποίηση της αξίας μέσα από την διαδικασία της συσσώρευσης, η παραγωγή κατ' αυτόν τον τρόπο ενός πλεονάζοντος προϊόντος βρίσκει διέξοδο μέσα από την αστικοποίηση. *Σύμφωνα με τον Μαρξ ο καπιταλισμός βασίζεται στη συνεχή αναζήτηση της υπεραξίας (κέρδος). Για να μπορούν όμως οι καπιταλιστές να παράγουν υπεραξία, πρέπει πρώτα να παράγουν πλεονάζον προϊόν. Αυτό σημαίνει ότι ο καπιταλισμός παράγει ασταμάτητα το πλεονάζον προϊόν που απαιτεί η αστικοποίηση. Ισχύει όμως και το αντίστροφο. Ο καπιταλισμός χρειάζεται την αστικοποίηση για να απορροφά τα πλεονάζοντα προϊόντα που συνεχώς παράγει. Με τον τρόπο αυτό, προκύπτει μια εσωτερική σχέση μεταξύ της ανάπτυξης του καπιταλισμού και της αστικοποίησης.* (Harvey, 2013:40)

Ας επαναφέρουμε το σχήμα της κύκλισης του κεφαλαίου και τα κίνητρα των δρώντων φορέων αυτής της διαδικασίας, αυτή τη φορά προκειμένου να εντοπίσουμε πως η συσσώρευση συνδέεται με την διαδικασία αστικοποίησης. Ο καπιταλιστής-ιδιοκτήτης χρήματος (X) αγοράζει μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη (E) για να χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή προϊόντων αξίας ($X' > X$, $X' = X + \Delta X$). Ο καπιταλιστής διαχέει τμήμα της υπεραξίας που καρπώθηκε εκ νέου στην παραγωγική διαδικασία. Η επανεπένδυση της διαφοράς ΔX στην παραγωγή επεκτείνει την δραστηριότητα του υπάρχοντος κεφαλαίου. *Η συνεχής επανεπένδυση όμως οδηγεί σε αύξηση της παραγωγής πλεονάσματος* (Harvey, 2013:41)

Αυτή η διαδικασία δεν αναπτύσσεται δίχως αντιφάσεις, καθώς κατά την διαδικασία συσσώρευσης συναντώνται εμπόδια. Η έλλειψη εργατικού δυναμικού, οι υψηλοί μισθοί τίθενται ως άμεσα εμπόδια αυτής της διαδικασίας συσσώρευσης και συνεπώς χρειάζονται να υπερβληθούν. Στα πλαίσια του κεφαλαιακού ανταγωνισμού πρέπει να ενταθούν οι τεχνολογικές καινοτομίες, η μείωση του κόστους των πρώτων υλών κ.ο.κ. Η προσπάθεια επέκτασης του κεφαλαίου αποτελεί επί της ουσίας και μια επέκταση σε μεγαλύτερη γεωγραφική κλίμακα. Όπως αναφέρει ο Harvey *η αστικοποίηση διαδραματίζει έναν ιδιαίτερα ενεργό ρόλο (μαζί με άλλα φαινόμενα, όπως οι στρατιωτικές δαπάνες) στην απορρόφηση του πλεονάζοντος προϊόντος που συνεχώς παράγουν οι καπιταλιστές κατά την αναζήτηση υπεραξίας.*

3.3. Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη και η παραγωγή του χώρου

Όπως αναδείχθηκε παραπάνω η καπιταλιστική συσσώρευση με κύριο κίνητρο το κέρδος και την παραγωγή υπεραξίας επιδιώκει την μείωση του κόστους ή/ και του χρόνου κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Η επιδίωξη αυτή αφορά και την ίδια την διαμόρφωση του χώρου των παραγωγικών δραστηριοτήτων και της κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο παλεύει για να παράγει ένα γεωγραφικό τοπίο που να ευνοεί την αναπαραγωγή και την μεταγενέστερη μετεξέλιξη του (Harvey 2015: 243)

Οι αντιφάσεις που αναπαράγονται ως δομικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης αντανakλώνται και στο επίπεδο της παραγωγής του χώρου και της διαμόρφωσης των γεωγραφικών τοπίων. Οι αντιφάσεις ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, στην ατομική ιδιοκτησία και το κράτος, στην συγκεντροποίηση και στην αποκέντρωση, στην πρόσδεση στον χώρο και στην κίνηση, στον δυναμισμό και στην αδράνεια, στην φτώχεια και στον πλούτο καθώς και ανάμεσα σε διαφορετικές κλίμακες δραστηριότητας γίνονται ακόμα μεγαλύτερες και αποτούν υλική μορφή στο γεωγραφικό τοπίο (Harvey 2015:243-4)

Υπό αυτή την έννοια ο Harvey επιδιώκει να συγκροτήσει μια γενική θεωρία της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης που να στηρίζεται σε μια υλιστική-διαλεκτική ανάλυση και προσέγγιση. Όπως αναφέρει :

« Κάθε θεωρία άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης οφείλει να είναι αρκετά απλή ώστε να βοηθάει στην κατανόηση και αρκετά σύνθετη ώστε να εμπερικλείει τις λεπτές αποχρώσεις και τις ιδιαιτερότητες που ζητούν ερμηνεία. Αρθρώνεται το επιχείρημα γύρω από τέσσερις ριζικά διακριτές συνθήκες που αντιστοιχούν σε διαφορετικές επιστημολογικές θέσεις. [...] (Harvey 2020:136-7)

Οι τέσσερις συνθήκες είναι

- 1) Η υλική ενσωμάτωση των διαδικασιών συσσώρευσης κεφαλαίου στον ιστό της κοινωνικο-οικολογικής ζωής
- 2) Η συσσώρευση μέσω αποστέρησης
- 3) Ο χαρακτήρας νόμου που επέχει η συσσώρευση κεφαλαίου στον χώρο και στον χρόνο
- 4) Οι πολιτικοί κοινωνικοί και «ταξικοί» αγώνες σε μια ποικιλία από γεωγραφικές κλίμακες» (Harvey 2020:136-7)

Στο κεφάλαιο δύο εξετάσαμε αναλυτικά την τόσο τα βασικά στοιχεία που διέπουν την καπιταλιστική συσσώρευση στον χώρο και στον χρόνο. Πώς ο χρόνος ισούται με χρήμα για το κεφάλαιο. Πως κατ' επέκταση απαιτείται η μείωση του κόστους και η «εκμηδένιση του χώρου δια μέσω του χρόνου». Οφείλουμε όμως να εξετάσουμε πιο ειδικά την ίδια την διαδικασία της συσσώρευσης μέσω αποστέρησης ή διαφορετικά την «συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» διαδικασία η οποία σχετίζεται άμεσα με τον εκτοπισμό από τον χώρο του εργασιακού δυναμικού που υποστηρίζει την καπιταλιστική συσσώρευση.

4. Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης και η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους

Η εξέταση της γέννησης του καπιταλισμού αποτελεί ένα ιδιαίτερο ζήτημα. Σε ποια χώρα γεννήθηκε ο καπιταλισμός, σε ποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο; Ποια είναι τα κριτήρια οριοθέτησης στο χώρο και στο χρόνο της ανάδυσης και κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων; Μέσα από ποιες διαδικασίες αναδείχθηκαν;

Ο Μαρξ στο έργο του η γέννηση του κεφαλαίου επιδίωξε να θέσει κάποια κριτήρια σε σχέση με την διαδικασία ανάδυσης και κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων εισάγοντας την έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης.

Είναι γνωστό ότι το χρήμα μεταβάλλεται σε κεφάλαιο. Είναι γνωστό ότι το κεφάλαιο παράγει υπεραξία και ότι η υπεραξία γεννά πρόσθετο κεφάλαιο. Αλλά η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία· η υπεραξία την καπιταλιστική παραγωγή και, αυτή, τη συγκέντρωση στα χέρια των παραγωγών εμπορευμάτων, σημαντικών όγκων κεφαλαίων και εργατικής δύναμης. Όλη αυτή η κίνηση φαίνεται ότι περιστρέφεται σ' ένα φαύλο κύκλο, από τον οποίο δεν μπορούμε να ξεφύγουμε, παρά μόνο προϋποθέτοντας, πριν από την καπιταλιστική συσσώρευση, μια πρωταρχική

συσσώρευση, που θα ήταν όχι το αποτέλεσμα, αλλά η αφετηρία του καπιταλιστικού παραγωγικού συστήματος. (Μαρξ, 2000: 13)

Και συνεχίζει

«Αυτή η πρωταρχική συσσώρευση παίζει, μέσα στην Πολιτική Οικονομία, σχεδόν τον ίδιο ρόλο με το προπατορικό αμάρτημα στη θεολογία.» (Μαρξ, 2000:13)

Η εισαγωγή της έννοιας της πρωταρχικής συσσώρευσης και της περιγραφής των όρων αυτής της διαδικασίας δεν γίνεται σε καμία περίπτωση υπό την σκοπία της παρθενογέννησης του καπιταλιστικού συστήματος κάποια χρονική στιγμή στην ιστορία. Εργαλεία και μηχανήματα για την παραγωγή προϊόντων υπήρχαν πριν ακόμη από το καπιταλιστικό σύστημα. Όπως και χρήματα. Δεν ήταν όμως κεφάλαιο.

Όπως αναφέρει ο Μαρξ *«Το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι καθόλου κεφάλαιο από φυσικού τους, ούτε και τα μέσα παραγωγής ή συντήρησης πρέπει να μετατραπούν σε κεφάλαιο.» (Μαρξ, 2000:15)*

Γίνονται κεφάλαιο μόνο στο βαθμό που *συναντηθούν* ο ελεύθερος εργάτης με τον κάτοχο χρήματος και μέσων παραγωγής και αυτή η συνάντηση μετασχηματίζεται σε μια στέρεα μορφή. *Αυτή η μετατροπή, όμως, μόνο υπό τους εξής, μερικούς όρους, μπορεί να γίνει: Είναι απαραίτητο, δύο κάτοχοι, δύο διαφορετικών εμπορευμάτων, να βρεθούν ο ένας απέναντι στον άλλο και να έρθουν σε επαφή. Από το ένα μέρος, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και συντήρησης, που θέλουν να χρησιμοποιήσουν τα χρήματα που έχουν, αγοράζουν εργατική δύναμη, που δεν έχουν, και από το άλλο μέρος, ελεύθεροι εργάτες που πουλούν την εργατική τους δύναμη, δηλαδή, την εργασία τους.[...] Η καπιταλιστική σχέση υποθέτει αυτή τη διάκριση μεταξύ των εργατών και της ιδιοκτησίας, ακόμη και μέσα στους όρους ενσωμάτωσης της εργασίας (Μαρξ, 2000:16)*

Η διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης που περιγράφει ο Μαρξ στη *Γένεση του Κεφαλαίου* αφορά ακριβώς την διαδικασία διάκρισης των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, της απογύμνωσης των εργατών που δεν έχουν πλέον τίποτα παραπάνω

για να πουλήσουν παρά μόνο την εργατική τους δύναμη. *Η λεγόμενη, λοιπόν, πρωταρχική συσσώρευση, είναι απλώς η ιστορική λειτουργία που χωρίζει τον παραγωγό από τα μέσα παραγωγής. Φαίνεται πρωταρχική, γιατί αποτελεί την προϋστορία του Κεφαλαίου και του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής.* (Μαρξ, 2000:16) Η διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης στην ανάλυση του Μαρξ έχει λοιπόν στον πυρήνα της αυτόν τον χωρισμό.

Το πρότυπο ανάλυσης του Μαρξ για την κυριάρχηση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων αποτέλεσε η Αγγλία. Χωρίς αυτό ωστόσο να σημαίνει ότι η Αγγλία ήταν η χώρα όπου ιστορικά κυριάρχησαν πρώτα οι σχέσεις αυτές. *«Δεν έχουμε ανάγκη να ανατρέξουμε πολύ μακριά για να εννοήσουμε την πορεία της, αν και οι πρώτες αρχές της καπιταλιστικής παραγωγής εκδηλώνονται ήδη στο 14^ο και 15^ο αι. σε διάφορες πόλεις της Μεσογείου. Ουσιαστικά και πραγματικά όμως η καπιταλιστική περίοδος αρχίζει από το 16^ο αι.»* (Μαρξ, 2000:18)

Η ανάλυση της διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης και των βασικών της στοιχείων μας ενδιαφέρει στον βαθμό που εμφανίζει στενή συγγένεια με τα βασικά στοιχεία συσσώρευσης που συναντώνται εν γένει στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Αυτή είναι και η βασική θέση του ίδιου του Harvey όπως θα αναλυθεί και παρακάτω εκτενέστερα και κωδικοποιείται ως «συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους» και εμφανίζει άμεση σχέση με τις χωρικές δυναμικές που παράγει ο καπιταλισμός σε διεθνή γεωγραφικά κλίμακα.

4.1. Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης

Όπως αναφέραμε παραπάνω η πρωταρχική συσσώρευση είναι η διαδικασία μετασχηματισμού μέσα από την οποία αναδύεται ο ελεύθερος εργάτης. Ο προσδιορισμός του *ελεύθερου* εργάτη σχετίζεται με δύο βασικά σημεία: α) δεν εντάσσεται ο ίδιος στα μέσα παραγωγής όπως συνέβαινε με τους δούλους στον δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής και β) δεν έχει ο ίδιος μέσα παραγωγής όπως έχει ο

αγρότης ή ο τεχνίτης στα πλαίσια του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Ο ελεύθερος εργάτης το μόνο που έχει να προσφέρει στην αγορά είναι η εργασιακή του δύναμη, μάλιστα είναι καταναγκασμένος να την διαθέσει προκειμένου να επιβιώσει.

Δύο ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της διαδικασίας ανάδυσης του ελεύθερου εργάτη. Από την μία η απογύμνωση του αγροτικού πληθυσμού και από την άλλη ο εκτοπισμός του προς τα κέντρα βιομηχανικής συσσώρευσης.

Όπως αναφέρεται και ο Jan de Vries στο έργο του *Ευρωπαϊκή Αστικοποίηση, 1500-1800* ο πληθυσμός του Λονδίνου μεγάλωσε από 40.000 έως 575.000 το 1500-1700, ενώ το ποσοστό αστικοποίησης για την Αγγλία και την Ουαλία μαζί για την ίδια περίοδο ανέβηκε από το 3.1% στο 13.3%. Τώρα, αν η Αγγλία και η Ουαλία χωρίζονταν, ας πούμε, σε τέσσερις περιοχές, το αστικό ποσοστό στη νοτιοανατολική Αγγλία θα έδειχνε ένα αύξηση από περίπου 8 ή 9 τοις εκατό το 1500 σε περίπου 40 τοις εκατό σε 1700. Εν τω μεταξύ, τα στοιχεία για τις τρεις υπόλοιπες περιοχές θα ξεκινούσαν στις από 0 έως 2 τοις εκατό και θα αυξηθεί πολύ λίγο, έως καθόλου, κατά τη διάρκεια των δύο αιώνων που ακολουθούν. (Jan de Vries, 1984:152)

Εικόνα 4 :Αποτελέσματα του δείκτη αστικοποίησης Γερμανία, Αγγλία, Ισπανία, Βραβάντη 1600, 1800

$$\text{Index of Urbanization (IU)} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i^2}{\sum_{i=1}^n x_i} \times U$$

$x_i = \text{population of city } i$

$U = \text{urbanization rate } (\sum_{i=1}^n x_i / \text{total population})$

		IU	U (%)
Germany	1600	1.13	4.2
	1800	2.60	5.5
England	1600	8.76	5.5
	1800	90.15	21.1
Spain	1600	4.00	10.8
	1650	5.50	10.2
Brabant*	1600	17.37	41.0
	1800	12.87	30.0

Πηγή: *Jan de Vries, 1984*

Όπως αποτυπώνεται και στην εικόνα 4 ο δείκτης αστικοποίησης της Αγγλίας για αυτούς τους δύο αιώνες έχει τρομακτική άνοδο, δείκτης που αντανακλά το μέγεθος του εκτοπισμού του πληθυσμού της υπαίθρου.

Η διαδικασία απογύμνωσης των τεράστιων αγροτικών πληθυσμών και ο εκτοπισμός τους προς τα αστικά κέντρα δεν ήταν καθόλου μια ειρηνική διαδικασία. Αντίθετα στηρίχτηκε στην αρπαγή της ιδιοκτησίας και τον εκτοπισμό διά της βίας. «Στην πραγματική ιστορία, η κατάκτηση, η υποδούλωση, ο φόνος και η ληστεία, με μια λέξη η άξεστη βία, παίζουν, όπως είναι γνωστό, τον πρώτο ρόλο. [...] Στην πραγματικότητα, οι μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης, δεν έχουν τίποτε το ειδυλλιακό.» (Μαρξ, 2000: 15)

Η απογύμνωση του αγροτικού πληθυσμού και ο εκτοπισμός τους προς τα αστικά κέντρα προήλθε μέσα από την μετατροπή της συλλογικής-κοινοτικής ιδιοκτησίας σε

ατομική ιδιοκτησία, μετατροπή η οποία επιβλήθηκε διά της αρπακτικής βίας με την βοήθεια και του ίδιου του κράτους. Όπως αναφέρει ο Μαρξ

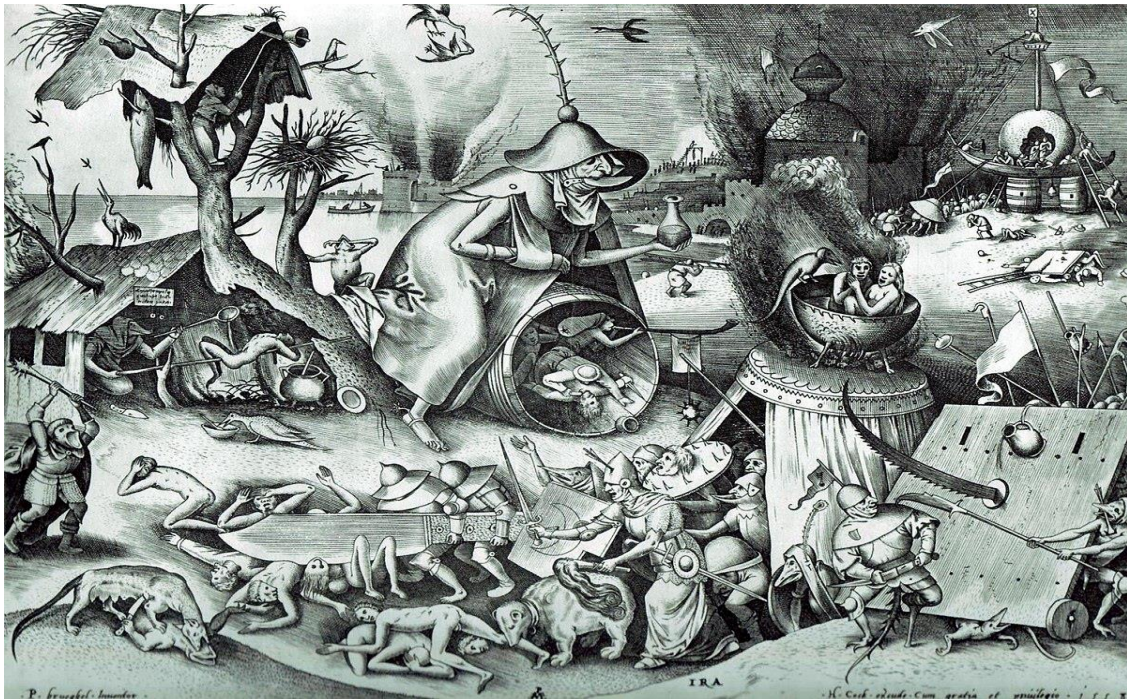
«Δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι, και ο δουλοπάροικος ακόμη ήταν όχι μόνο ιδιοκτήτης -αν και ιδιοκτήτης υποκείμενος στην πληρωμή ενός γεωμόρου- μερικών γαιών που συνόρευαν με το σπίτι του, αλλά ότι ήταν ταυτόχρονα συνιδιοκτήτης των κοινοτικών γαιών. [...] Στο 18^ο αι. η Μεταρρύθμιση και η καταπληκτική δήμευση των εκκλησιαστικών κτημάτων που επακολούθησε, ήρθαν να δώσουν μια νέα και τρομερή ώθηση στη βίαιη απογύμνωση των λαϊκών μαζών. Την εποχή της Μεταρρύθμισης, η Καθολική Εκκλησία ήταν φεουδαρχική ιδιοκτήτρια ενός μεγάλου μέρους του αγγλικού εδάφους. Η κατάργηση των μοναστηριών έριξε τους κατοίκους των κτημάτων αυτών ανάμεσα στους προλετάριους. Όσο για τα εκκλησιαστικά κτήματα, δόθηκαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος, δωρεάν σε άπληστους ευνοούμενους του βασιλιά ή πουλήθηκαν σε εξευτελιστικές τιμές σε κερδοσκοπούς, εκμισθωτές ή αστούς, οι οποίοι εκδίωξαν μαζικά τους παλιούς κληρονομικούς κατόχους της γης και ένωσαν τα κτήματα.» (Μαρξ, 2000:29)

Αντίστοιχα βίαιη και μεγάλης έκτασης ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση στα πλαίσια της πρωταρχικής συσσώρευσης και απελευθέρωσης μιας γιγάντιας μάζας πληθυσμού έτοιμης να εργαστεί προς τα βιομηχανικά κέντρα ανάπτυξης στη Ρωσία. Όπως αναφέρει ο Μηλιός:

Η Αγροτική Μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Β' που θεσμοθετήθηκε το 1861 (γνωστή και ως «Μεταρρύθμιση Απελευθέρωσης») κατήργησε τη δουλοπαροικία και παραχώρησε το δικαίωμα στους πρώην κολίγους να γίνουν ιδιοκτήτες ενός αγροτεμαχίου, με την υποχρέωση να το εξαγοράσουν από τους γαιοκτήμονες μέσω «πληρωμών εξαγοράς», δηλαδή καταβάλλοντας «δόσεις» σε χρήμα, είδος ή εργασία (αγγαρεία) προς τους τσιφλικάδες, μέχρι να εξοφλήσουν ολόκληρο το ποσό της εξαγοράς. Για μια ολόκληρη περίοδο μέχρι την ολοκλήρωση των «πληρωμών εξαγοράς» οι αγρότες υπέκειντο στην κατάσταση του «προσωρινού εξαναγκασμού». Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Μαρξ, την 1η Ιανουαρίου 1878, δηλαδή δεκαεπτά χρόνια μετά

τη μεταρρύθμιση, το 25% περίπου των πρώην δουλοπαροίκων παρέμενε σε κατάσταση «προσωρινού εξαναγκασμού» (Marx 1976: 416-417) [...] Ο αγροτικός πληθυσμός που απελευθερώθηκε από τη δουλοπαροικία με τη μεταρρύθμιση του 1861 ανερχόταν σε 22,5 εκατομμύρια, επί συνολικού αγροτικού πληθυσμού 55 εκατομμυρίων περίπου. Αν εξαιρέσει κανείς τις 110 χιλιάδες γαιοκτήμονες, τα υπόλοιπα 32 εκατομμύρια αγροτών ανήκαν στις «κρατικές κοινότητες» (MEW, τόμ. 12: 677, MEW, τόμ. 38: 642). (Μηλιός, 2020: 56-57)

Εικόνα 5 :The Seven Deadly Sins or the Seven Vices

Πηγή: Wikipedia, Bruegel the Elder- The Seven Deadly Sins or the Seven Vices

Με κρατικά διατάγματα και νόμους η κοινοτική ιδιοκτησία και τα δικαιώματα των αγροτών επ' αυτής καταργούνται με αποκορύφωση των περίφημο νόμο στην Αγγλία για «την περιφράξη των κοινοτικών γαιών». Με βάση τον νόμο περί περιφράξεων «δίνεται η δυνατότητα»- επιβάλλεται επί της ουσίας- η μετατροπή ενός κοινοτικού

πόρου- γης σε ένα εμπορευματικό προϊόν στηριζόμενο στην ατομική ιδιοκτησία έτοιμο προς αγορά ή πώληση. Η επιβολή αυτή περνάει μέσα από τις περιφράξεις γαίων και μετατροπής σε ατομική ιδιοκτησία. Κομμάτια γης τα οποία χρησιμοποιούνταν από τους αγρότες για καλλιέργεια η βοσκή ιδιωτικοποιούνται δια της βίας:

ο γεωργικός πληθυσμός δεν πήρε ποτέ έστω και μία πεντάρα αποζημίωση για τα 3.511.770 στρέμματα κοινοτικά κτήματα που του έκλεψαν μεταξύ του 1801 και του 1831 και τα έδωσαν στους λόρδους γαιοκτήμονες, και οι λόρδοι γαιοκτήμονες τα πήραν με τους νόμους της Βουλής. Η τελευταία μεγάλη επιχείρηση στην αρπαγή της περιουσίας των χωρικών είναι ό,τι ονόμασαν «αραιώση των ακινήτων (κτημάτων)», και η οποία στην πραγματικότητα συνίστατο στην έξωση των κατοίκων. (Μαρξ, 2000:42)

Σε αυτό το πλαίσιο ο διωγμός των αγροτών από την ύπαιθρο αποτέλεσε την εσωτερική αγορά για την βιομηχανία των πόλεων. Η βία και η αρπαγή συνεπώς αποτελούν το βάπτισμα του πυρός για την καπιταλιστική συσσώρευση καθώς κατείχαν πρωταρχικό ρόλο για την κυριαρχία και επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων.

4.2. Η συσσώρευση μέσω (εκπτώχευσης) αφαίρεσης πόρων από άλλους του David Harvey

Για τον Harvey τα βασικά στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης τα συναντάμε και στον σύγχρονο καπιταλισμό με διαφορετικές μορφές. Επί της ουσίας η θέση του Harvey είναι πως η διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης είναι μια διαδικασία που επαναλαμβάνεται για όλες τις διάφορες φάσεις του καπιταλισμού.

Επανεξετάζοντας ορισμένα στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης ειδικότερα στην σύγχρονη φάση του καπιταλισμού βρίσκει ομοιότητες με την πρωταρχική συσσώρευση, προκειμένου όμως να αποφύγει την αντίφαση μεταξύ της έννοιας της πρωταρχικότητας και μιας διαδικασίας σχετικά επαναλαμβανόμενης εισάγει την έννοια της « συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους». *«Επειδή φαίνεται παράξενο*

ν' αποκαλούμε «πρωταρχική» ή «αρχική» μια διαδικασία που συνεχίζεται, στη συνέχεια θα αντικαταστήσω αυτούς τους όρους με την έννοια της «συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους»» (Harvey, 2006:150)

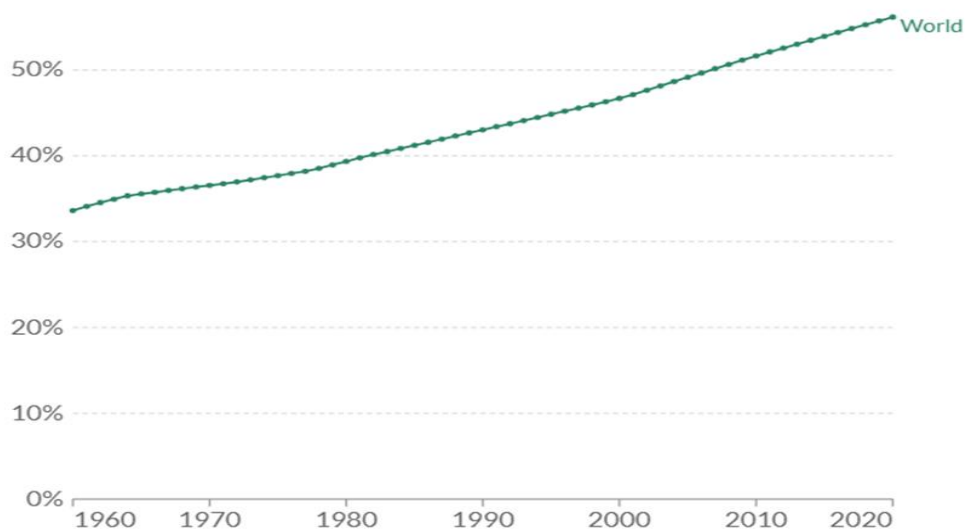
Η αντίληψη αυτή φαίνεται να συμφωνεί με τις βασικές θέσεις του Μαρξ- και να τις επεκτείνει - για τα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Σύμφωνα με τον Harvey τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πρωταρχικής συσσώρευσης που συναντώνται εν γένει στην καπιταλιστική συσσώρευση, ιδιαίτερα κατά την περίοδο του σύγχρονου καπιταλισμού, είναι α) ο εκτοπισμός των εργαζομένων προς τα κέντρα συσσώρευσης και β) οι διαδικασίες ιδιωτικοποιήσεων, ιδίως πόρων κοινής ιδιοκτησίας (νερό κτλ)

A) Εκτοπισμός του εργασιακού δυναμικού

Όσο ταχύτερα συσσωρεύει το κεφάλαιο σε μια περιοχή τόσο δημιουργείται και η ανάγκη για την συρροή του εργασιακού δυναμικού που θα υποστηρίξει αυτή την συσσώρευση. Όσον αφορά το «προπατορικό αμάρτημα» του καπιταλισμού, την πρωταρχική συσσώρευση, αυτή η συρροή επιτεύχθηκε μέσα από την απογύμνωση του αγροτικού πληθυσμού, τον εκτοπισμό του από την ύπαιθρο και την διοχέτευση του στα αστικά κέντρα. Η διαδικασία «πρωταρχικής συσσώρευσης» όμως δεν φαίνεται να εξαντλείται μόνο στα πρώτα βήματα του καπιταλισμού ούτε αποκλειστικά στην αντίθεση πόλη-ύπαιθρος.

Όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 6 η αστικοποίηση βρίσκεται σε μια συνεχή τάση τα τελευταία 70 χρόνια. Ο αστικός πληθυσμός του κόσμου αυξήθηκε ραγδαία από 751 εκατομμύρια το 1950 σε 4,2 δισεκατομμύρια το 2018. Η Ασία, παρά το σχετικά χαμηλότερο επίπεδο αστικοποίησης, φιλοξενεί το 54% του παγκόσμιου αστικού πληθυσμού.

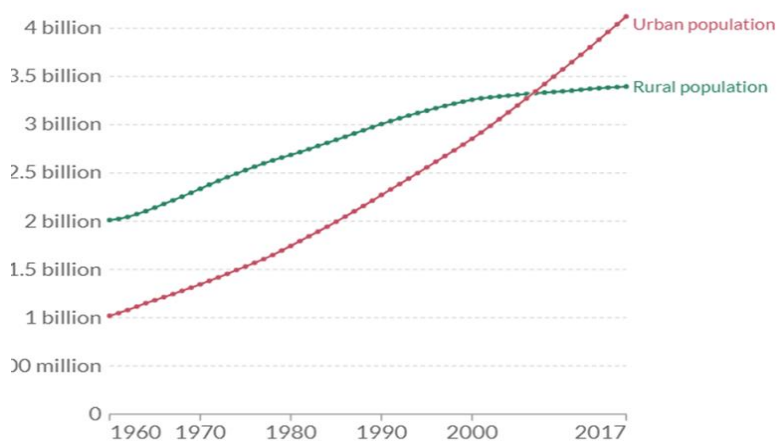
Διάγραμμα 6: Ποσοστό ανθρώπων που ζουν σε αστικές περιοχές, 1960 έως 2020

Πηγή: *Our World in Data*

Η αύξηση αυτή δεν σχετίζεται μόνο με το ίδιο το γεγονός της αύξησης του πληθυσμού για την αντίστοιχη περίοδο. Αν συγκρίνουμε (Διάγραμμα 7) τον αριθμό των ανθρώπων που κατοικούν σε αστικές περιοχές με αυτούς που κατοικούν στην ύπαιθρο γίνεται εμφανές η τάση της αστικοποίησης εν γένει.

Διάγραμμα 7: Αριθμός ανθρώπων που ζουν σε αστικές και αγροτικές περιοχές, 1960 έως 2020, Παγκοσμίως

Πηγή: *Our World in Data*

Το εκτόπισμα των εργαζομένων από τα αστικά κέντρα προκύπτει ακριβώς στη βάση της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε αυτά τα κέντρα με τη δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού είτε μέσα από τις απολύσεις των ήδη απασχολούμενων εργαζομένων είτε από την αδυναμία απορρόφησης του εργασιακού δυναμικού. Και αν η διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης που περιγράφει ο Μαρξ στην *Γένεση του Κεφαλαίου*, ήταν μια διαδικασία βίας, λεηλασίας και εξαθλίωσης σήμερα 200 χρόνια μετά οι διαδικασίες «πρωταρχικής» συσσώρευσης δεν είναι λιγότερο βίαιες. Η αδυναμία απορρόφησης, η χρόνια ανεργία και οι συνθήκες εξαθλίωσης σε εκτεταμένα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού βρίσκουν την βαλβίδα αποσυμπίεσης τους στην μετανάστευση του εργασιακού δυναμικού σε άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς προς αναζήτηση νέων ευκαιριών.

Τα χαρακτηριστικά της κινητικότητας του εργασιακού δυναμικού ακολουθούν τα χαρακτηριστικά της κινητικότητας του κεφαλαίου, της διαρκούς ανάγκης του για εδαφική επέκταση και της δημιουργίας συγκεκριμένων χώρων συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Οι βασικές υλικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και το βάθεμα του καταμερισμού εργασίας πέραν των άλλων είναι το μέγεθος του πληθυσμού αλλά και η πυκνότητα του πληθυσμού στους χώρους συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η διαδικασία αυτή δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση μια μη βίαιη διαδικασία.

Όπως αναφέρει ο Μαρξ «όσο πιο γρήγορα συσσωρεύει το κεφαλαίο σε μια βιομηχανική καιμπορική πόλη τόσο πιο γρήγορη είναι η συρροή του εκμεταλλεύσιμου ανθρώπινου υλικού.» και συνεχίζει «η συσσώρευση του κεφαλαίου στο χώρο πηγαίνει χέρι-χέρι με τη συσσώρευση της αθλιότητας, των βασάνων της εργασίας, της σκλαβιάς, της αμάθειας της αποκτήνωσης και της ηθικής κατάπτωσης.» (Μαρξ, 2002:669)

Υπό αυτό το πρίσμα η γεωγραφική μετατόπιση των κέντρων συσσώρευσης λειτουργεί συνεχώς ως ελκυστής της μετακίνησης του εργατικού πληθυσμού προς αυτά τα κέντρα. Για τα εργαζόμενα στρώματα που το μόνο που έχουν είναι η εργατική τους

δύναμη η διαδικασία κινητικότητας αποτελεί μια εξαναγκαστική διαδικασία. Οι συνεχείς μεταναστευτικές ροές αλλά και οι μετατοπίσεις των εργαζομένων ανάλογα με την παρακμή ή την οικονομική ανάπτυξη είναι μια διαδικασία επαναλαμβανόμενη καθόλη την διάρκεια της ιστορίας των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

B) Ιδιωτικοποιήσεις και συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους

Το δεύτερο στοιχείο της καπιταλιστικής συσσώρευσης ειδικότερα στην σύγχρονη φάση του καπιταλισμού που προσιδιάζει στα χαρακτηριστικά της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι το μέτρο των ιδιωτικοποιήσεων.

«Όλα τα γνωρίσματα της πρωταρχικής συσσώρευσης τα οποία αναφέρει ο Μαρξ διατηρούν ισχυρή παρουσία εντός της ιστορικής γεωγραφίας του καπιταλισμού μέχρι τώρα. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, η εκδίωξη αγροτικών πληθυσμών και ο σχηματισμός ενός άκληρου προλεταριάτου επιταχύνθηκαν σε χώρες όπως το Μεξικό και η Ινδία, πολλοί πόροι που προηγουμένως ήταν κοινή ιδιοκτησία, όπως το νερό, ιδιωτικοποιήθηκαν (συχνά μετά από επιμονή της Παγκόσμιας Τράπεζας) και εντάχθηκαν στην καπιταλιστική λογική της συσσώρευσης, εναλλακτικές (αυτόχθονες και ακόμη, στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, μικροεμπορευματικές) μορφές παραγωγής και κατανάλωσης εξαφανίστηκαν. Εθνικοποιημένες βιομηχανίες ιδιωτικοποιήθηκαν.» (Harvey, 2006: 150-151)

Ειδικότερα οι ιδιωτικοποιήσεις, διαδικασία που εντάθηκε και επεκτάθηκε σε ένα ευρύ φάσμα των τομέων της οικονομίας, αντιστοιχίζονται με την βίαιη διαδικασία των περιφράξεων.

«Η ιδιωτικοποίηση περιουσιακών στοιχείων που μέχρι τώρα ήταν δημόσια (όπως τα πανεπιστήμια) και η μετατροπή τους σε εταιρείες, για να μη μιλήσουμε για το κύμα ιδιωτικοποιήσεων (της ύδρευσης και δημόσιων κοινωφελών υπηρεσιών όλων των ειδών) που σάρωσε τον κόσμο δείχνουν ότι είμαστε μπροστά σ' ένα νέο κύμα «περίφραξης των κοινοτικών γαιών.» (Harvey, 2006: 152)

Οι ιδιωτικοποιήσεις στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού έρχονται να ενταχθούν στα πλαίσια της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης, κατά κύριο λόγο στην υποτίμηση του εργατικού κόστους και στην υποτίμηση τμημάτων του πάγιου κεφαλαίου. Κατά αυτό τον τρόπο δημιουργούνται νέα πεδία κερδοφορίας αλλά και οι όροι για την επίτευξη υψηλών ποσοστών κέρδους. Όπως αναφέρει ο Harvey

«η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους βοηθά στη λύση του προβλήματος της υπερσυσσώρευσης; Ας θυμηθούμε ότι η υπερσυσσώρευση είναι μια κατάσταση στην οποία πλεονάσματα κεφαλαίου (που συνοδεύονται ενδεχομένως από πλεονάσματα εργασίας) αργούν, χωρίς να υπάρχουν στον ορίζοντα κερδοφόρες διέξοδοι. Ωστόσο, εδώ ο λειτουργικός όρος είναι το πλεόνασμα του κεφαλαίου. Η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους απελευθερώνει ένα σύνολο περιουσιακών στοιχείων (που περιλαμβάνουν την εργατική δύναμη) σε πολύ χαμηλό (και σε μερικές περιπτώσεις μηδενικό) κόστος. Το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο μπορεί ν' αρπάξει αυτά τα περιουσιακά στοιχεία και να τα μετατρέψει αμέσως σε κερδοφόρα χρήση» (Harvey, 2006:153)

Προφανώς η διαδικασία αυτή δεν περιλαμβάνει μόνο τον συντελεστή εργατική δύναμη με την συμπίεση του εργατικού κόστους. Περιλαμβάνει την ιδιωτικοποίηση τομέων οι οποίοι βρίσκονται υπό την κρατική κυριότητα ή πόρων που αποτελούν κοινή ιδιοκτησία. *Τα υποτιμημένα κεφαλαιουχικά στοιχεία μπορούν ν' αγοραστούν σε χαμηλές τιμές και το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο να τα ανακυκλώσει κερδοφόρα στην κυκλοφορία του κεφαλαίου.* (Harvey, 2006: 154)

Τομείς συνεπώς που μέχρι πρότινος βρίσκονταν υπό κρατική κυριότητα και αφορούσαν κατά κύριο λόγο τον τομέα της ενέργειας, των επικοινωνιών και εν γένει των υποδομών (δρόμοι, λιμάνια, αεροδρόμια, γέφυρες κτλ) ιδιωτικοποιήθηκαν, αποφέροντας τεράστια κέρδη (Πίνακας 1 και 2) στους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων και σημαντικά προβλήματα προς τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα.

Πίνακας 1: Κορυφαίες 200 πολυεθνικές επιχειρήσεις στον τομέα των υποδομών

Global rank	Company	Revenues (\$ million)	Global rank	Company	Revenues (\$ million)
13	Nippon Telegraph & Telephone (NTT)	93,591.7	95	Suez Lyonnaise des Eaux	33,559.7
26	US Postal Services	62,726.0	97	Verizon Communications	33,174.0
28	AT&T	62,391.0	118	France Télécom	29,048.8
37	E.ON	52,227.7	130	United Parcel Service	27,052.0
48	Tokyo Electric Power	45,727.7	156	BellSouth	25,224.0
53	Vivendi	44,397.8	157	Deutsche Post	25,101.1
62	Enron	40,112.0	164	Telefónica	24,487.7
73	RWE Group	38,357.5	178	Kansai Electric Power	23,246.2
77	Deutsche Telekom	37,835.1	183	East Japan Railway	22,478.5
79	WorldCom	37,120.0	186	Enel	22,320.1
83	State Power Corporations	36,076.1	190	Duke Energy	21,742.0
88	Electricité de France	34,146.6	194	Nortel Networks	21,287.0
89	ENI	34,091.0	200	Viag	20,758

Πηγή: *Matthias Finger and Jeremy Allouche, Trans-national corporations and the re-regulation of the water industry*

Πίνακας 2: Ιδιωτικοποίηση των υποδομών 1990-1999 στις αναπτυσσόμενες χώρες (σε δισεκατομμύρια δολάρια)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	Total
Sector											
Telecommunications	6.7	13.3	8.1	11.0	19.6	24.0	29.9	42.8	54.3	39.2	249.0
Energy	1.6	1.2	12.1	14.6	17.0	24.1	33.7	47.9	25.7	14.9	192.8
Transport	8.0	3.1	4.2	7.7	8.2	10.1	16.5	22.4	17.6	8.4	106.1
Water and sanitation	—	0.1	1.9	7.5	0.7	1.7	2.2	8.9	2.6	5.9	31.4
Region											
East Asia and Pacific	2.6	4.1	8.9	16.2	17.7	23.4	33.4	38.8	9.5	14.1	168.6
Europe and Central Asia	0.1	0.3	1.3	1.5	3.9	8.6	11.6	15.1	11.5	8.7	62.5
Latin America and the Caribbean	13.2	12.6	15.8	18.5	18.9	19.4	28.8	51.1	71.0	36.3	285.6
Middle East and North Africa	0.0	—	0.0	3.4	0.3	0.1	0.4	5.3	3.5	2.4	15.3
South Asia	0.3	0.8	0.1	1.3	4.0	7.6	6.1	7.1	2.3	4.0	33.5
Sub-Saharan Africa	0.1	—	0.1	0.0	0.7	0.8	2.1	4.5	2.4	2.9	13.6
Total	16.3	17.8	26.1	40.9	45.5	59.9	82.3	121.9	110.2	68.5	579.3

Πηγή : *Matthias Finger and Jeremy Allouche, Trans-national corporations and the re-regulation of the water industry*

Οι ιδιωτικοποιήσεις στον τομέα της ενέργειας που έγιναν τα τελευταία χρόνια στο σύνολο των κοινωνικών σχηματισμών που εντάσσονται στο νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα αποτελεί την πιο ισχυρή ένδειξη προς αυτό. Προκειμένου να προωθηθεί αυτή η διαδικασία πρέπει να επισυμβούν συγκεκριμένες κρατικές παρεμβάσεις στα πλαίσια της αναίρεσης των κεκτημένων της μεταπολεμικής περιόδου και της πλήρους απορρύθμισης στην αγορά. Κατά την ίδια λογική με την οποία το κράτος κατείχε κρίσιμη παρέμβαση για την πρωταρχική συσσώρευση τόσο μέσω των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων και των διαταγμάτων έτσι και κατά τον νεοφιλελευθερισμό παρεμβαίνει προκειμένου διά της βίας να αφαιρέσει πόρους και δικαιώματα από τα εργαζόμενα στρώματα.

«Η υποχώρηση των ρυθμιστικών πλαισίων που είχαν σχεδιαστεί για να προστατεύουν την εργασία και το περιβάλλον από την υποβάθμιση έχει ως συνέπεια την απώλεια δικαιωμάτων. Η μεταφορά δικαιωμάτων κοινής ιδιοκτησίας, που είχαν κερδηθεί με μακρόχρονη σκληρή ταξική πάλη (το δικαίωμα στην κρατική σύνταξη, στην κοινωνική πρόνοια, στην εθνική φροντίδα υγείας), στον ιδιωτικό τομέα υπήρξε μια από τις πιο διαβόητες πολιτικές για την αφαίρεση πόρων από άλλους, οι οποίες εφαρμόζονται στο όνομα της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας. [...] Ο καπιταλισμός εσωτερικεύει κανιβαλικές, καθώς και αρπακτικές και δόλιες πρακτικές.» (Harvey, 2006:153)

Είναι σημαντικό να τονιστεί πως κατά την σύγχρονη φάση του καπιταλισμού συντελείται μια μερική άρση του κρατικού προστατευτισμού καθώς και η απελευθέρωση των αγορών με άμεσο σκοπό την μεγαλύτερη ευελιξία και συγκέντρωση του κεφαλαίου. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται την μείωση του ρόλου του κράτους, αλλά την τροποποίηση της παρέμβασης στο οικονομικό επίπεδο, τροποποίηση που σε ορισμένες περιπτώσεις συνιστά αύξηση της έντασης και όχι μείωση όπως υποστηρίζουν αρκετά φιλελεύθερα ρεύματα σκέψης. Η άρση του

προστατευτισμού αφορά την άρση των εμποδίων για την εισχώρηση του κεφαλαίου σε τομείς κρατικής κυριότητας όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Σύμφωνα με τον Harvey *η μεταφορά δικαιωμάτων κοινής ιδιοκτησίας, που είχαν κερδηθεί με μακρόχρονη σκληρή ταξική πάλη (το δικαίωμα στην κρατική σύνταξη, στην κοινωνική πρόνοια, στην εθνική φροντίδα υγείας), στον ιδιωτικό τομέα υπήρξε μια από τις πιο διαβόητες πολιτικές για την αφαίρεση πόρων από άλλους, οι οποίες εφαρμόζονται στο όνομα της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας.* (Harvey, 2006:153)

5. Ο «νέος» Ιμπεριαλισμός

Τα στοιχεία που έχουν αναπτυχθεί παραπάνω τόσο αυτό της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης όσο και των διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης, στοιχεία που όπως αναδείξαμε κατέχουν ιδιαίτερο ρόλο στην σκέψη του David Harvey, σχετίζονται τόσο με την ανάλυση του φαινομένου του ιμπεριαλισμού και των ειδικών χαρακτηριστικών που αυτός λαμβάνει στην σημερινή συγκυρία όσο και με το ειδικό καθεστώς καπιταλιστικής συσσώρευσης που επικρατεί τις τελευταίες δεκαετίες.

Η γεωγραφική πόλωση της καπιταλιστικής συσσώρευσης και ο εδαφικός καταμερισμός που διαμορφώνεται από την ιστορική εξέλιξη και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων υπό τις καθορισμένες κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις συνδέεται και με τον ιμπεριαλισμό. Ο Harvey επιδιώκει στο έργο του να συνδέσει και να παρέχει ένα επεξηγητικό πλαίσιο της σχέσης των βασικών ιμπεριαλιστικών πρακτικών και κατευθύνσεων με τον συγκεκριμένο εδαφικό καταμερισμό πάντα στο πλαίσιο του μαρξιστικού υποδείγματος περί καπιταλιστικής συσσώρευσης και υιοθετώντας τα βασικά στοιχεία της ανάλυσης του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό.

Σε αυτό το πλαίσιο έχει σημασία να αναλύσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού και εν συνεχεία να εξειδικεύσουμε τα γνωρίσματα αυτά στα πλαίσια της σημερινής συγκυρίας. Είναι προφανές πως η συζήτηση περί ιμπεριαλισμού είναι μεγάλη και δεν μπορεί να εξαντληθεί σε αυτό το σημείο. Εντούτοις προκειμένου να κατανοηθεί η σχέση μεταξύ της άνισης γεωγραφικής και οικονομικής ανάπτυξης στα πλαίσια της επέκτασης των καπιταλιστικών σχέσεων έτσι όπως αυτή εμφανίζεται στο έργο του Harvey οφείλουμε να σκιαγραφήσουμε ορισμένα βασικά σημεία και παραδοχές από τα οποία ξεκινάει το θεωρητικό και ερευνητικό του έργο

5.1. Βασικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού

Ο Λένιν στο σπουδαίο έργο του *Ιμπεριαλισμός* χαρακτηρίζει τον ιμπεριαλισμό ως το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού. Σύμφωνα με τον συμπυκνωμένο ορισμό του Λένιν *ιμπεριαλισμός είναι ο καπιταλισμός στο στάδιο εκείνο της ανάπτυξης, στο οποίο έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει αποκτήσει εξαιρετική σημασία η εξαγωγή κεφαλαίου, έχει αρχίσει το μοίρασμα του κόσμου από τα διεθνή τραστ κι έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες κεφαλαιοκρατικές χώρες* (Λένιν 1970:86). Ωστόσο, πρόκειται για έναν ορισμό που αφορά τον προσδιορισμό του ιμπεριαλισμού αποκλειστικά στο οικονομικό επίπεδο. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Λένιν η συρρίκνωση του ορισμού αποκλειστικά στο οικονομικό-θεωρητικό επίπεδο αποτελεί μια συνειδητή επιλογή λόγω τσαρικής λογοκρισίας. Ας εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα αυτές τις διεργασίες.

A) Συγκέντρωση της παραγωγής και μονοπώλια

Η συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου αποτελούν δύο εκ των χαρακτηριστικών ιδιοτήτων της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Πρόκειται για δύο διακριτές διαδικασίες που έχουν όμως κοινή βάση. Η συγκέντρωση αφορά επί της ουσίας την μεγέθυνση ενός κεφαλαίου μέσα από την αξιοποίηση της μάζας της

υπεραξίας για την διεύρυνση της παραγωγικής βάσης. Κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο αποτελεί μια μεγαλύτερη ή μικρότερη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής, η οποία παρέχει κυριαρχία επί ενός μεγαλύτερου ή μικρότερου στρατού εργατών. Κάθε συσσώρευση γίνεται το μέσο νέας συσσώρευσης. Καθώς αυξάνεται η μάζα του πλούτου ο οποίος λειτουργεί ως κεφάλαιο, υπάρχει σε εξέλιξη μια αυξανόμενη συγκέντρωση αυτού του πλούτου στα χέρια των ξεχωριστών καπιταλιστών, με μια επακόλουθη διεύρυνση της βάσης παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα και των ειδικών μεθόδων καπιταλιστικής παραγωγής. (Μαρξ, 2002)

Η συγκεντροποίηση αφορά επί της ουσίας την έλξη δύο διακριτών κεφαλαίων. Η διάσπαση του κοινωνικού κεφαλαίου σε έναν αριθμό ξεχωριστών κεφαλαίων, ή η απώθηση των τμημάτων του το ένα από το άλλο, αντισταθμίζεται από την έλξη τους. Αυτή η τελευταία δεν είναι απλώς μια συγκέντρωση των παραγωγικών μέσων και μια κυριαρχία επί της εργασίας ταυτόσημη με την συσσώρευση. Είναι η συγκέντρωση των ήδη διαμορφωμένων κεφαλαίων, η καταστροφή της ατομικής τους ανεξαρτησίας, η απαλλοτρίωση καπιταλιστή από καπιταλιστή, ο μετασχηματισμός πολλών μικρών κεφαλαίων σε λίγα μεγάλα. Αυτή η διαδικασία διακρίνεται από την απλή συσσώρευση κατά τούτο, ότι δηλαδή δεν περιλαμβάνει τίποτε περισσότερο από μια μεταβολή στην κατανομή των κεφαλαίων που ήδη υπάρχουν και είναι ήδη επί το έργο. (Μαρξ, 2002)

Ο Λένιν στον Ιμπεριαλισμό αναδεικνύει την σχέση μεταξύ της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και την τάση προς το μονοπώλιο. « Η τεράστια ανάπτυξη της βιομηχανίας και το εξαιρετικά γοργό προτσές συγκέντρωσης της παραγωγής σε όλο και μεγαλύτερες επιχειρήσεις είναι μια από τις χαρακτηριστικές ιδιότητες του καπιταλισμού. [...] Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι ότι η μισή σχεδόν παραγωγή όλων των επιχειρήσεων της χώρας βρίσκεται βασικά στα χέρια του ενός εκατοστού του συνολικού αριθμού των επιχειρήσεων» [η υπογράμμιση στο πρωτότυπο]. (Λένιν, 2009: 19-20)

Β) Ο ρόλος των τραπεζών και το χρηματιστικό κεφάλαιο

Η σύμφυση μεταξύ του τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου- το χρηματιστικό κεφάλαιο- αποτελεί ένα εξίσου βασικό γνώρισμα του ιμπεριαλισμού. Όπως αναφέρει ο Λένιν ένα όλο και αυξανόμενο μέρος του βιομηχανικού κεφαλαίου δεν ανήκει στους βιομηχάνους που το χρησιμοποιούν. Αυτοί αποκτούν το δικαίωμα να διαθέτουν το κεφάλαιο μόνο μέσω της τράπεζας, που αντιπροσωπεύει απέναντι τους τον ιδιοκτήτη αυτού του κεφαλαίου. Από το άλλο μέρος, και η τράπεζα είναι αναγκασμένη ένα διαρκώς αυξανόμενο μέρος των κεφαλαίων της να το κατοχυρώνει στη βιομηχανία. Χάρη σ' αυτό, η τράπεζα γίνεται σε διαρκώς μεγαλύτερο βαθμό ένας βιομήχανος καπιταλιστής. Αυτό το τραπεζικό κεφάλαιο -δηλαδή το κεφάλαιο σε χρηματική μορφή- που μ' αυτό τον τρόπο έχει μετατραπεί στην πραγματικότητα σε βιομηχανικό κεφάλαιο, το ονομάζω χρηματιστικό κεφάλαιο». «Χρηματιστικό κεφάλαιο είναι το κεφάλαιο που βρίσκεται στη διάθεση των τραπεζών και που χρησιμοποιείται από τους βιομήχανους». (Λένιν, 2009:55)

Η συνεχής αυξανόμενη συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου και η τάση προς το μονοπώλιο οδηγεί και στην αναβάθμιση της σχέσης των τραπεζών με την βιομηχανία, σχέση που στηρίζεται στις επενδύσεις που παρέχουν οι τράπεζες μέσω του πιστωτικού συστήματος. Η σύνδεση αυτή πραγματοποιείται μέσα από την εμπλοκή των τραπεζιτών στα οικονομικά πλάνα των βιομηχανικών και αντίστροφα με την εμπλοκή των βιομηχάνων στα διοικητικά συμβούλια των τραπεζών. Ενισχύεται και από το σύστημα της συμμετοχής. «Ο διευθυντής ελέγχει τη βασική εταιρία (στο κείμενο κατά λέξη: την «εταιρία-μητέρα»). Αυτή με τη σειρά της ελέγχει τις εξαρτημένες απ' αυτήν εταιρίες (τις «εταιρίες-θυγατέρες»), αυτές οι τελευταίες - τις «εταιρίες-εγγονές» κλπ. Έτσι χωρίς πολύ μεγάλα κεφάλαια μπορεί κανείς να ελέγχει γιγάντιους τομείς της παραγωγής. Και πραγματικά, αν η κατοχή του 50% του κεφαλαίου αρκεί πάντα για τον έλεγχο μιας μετοχικής εταιρίας, τότε φτάνει να έχει ο διευθυντής μονάχα 1 εκατομμύριο, για να μπορεί να ελέγχει κεφάλαιο 8 εκατομμυρίων στις «εταιρίες-εγγονές». Και αν αυτό

το “αλληλομπλέξιμο” τραβήξει παραπέρα, μπορεί με 1 εκατομμύριο να ελέγχονται 16 εκατομμύρια, 32 εκατομμύρια κλπ.» (Λένιν, 2009:57)

Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται και ο ιδιαίτερος ρόλος των τραπεζών, οι οποίες συγκεντρώνουν το χρήμα της τάξης των καπιταλιστών μετατρέπουν το αδρανές χρήμα σε ενεργό και το διαθέτουν για την επέκταση της παραγωγικής βάσης και των επενδύσεων. Μια αντίθεση μεταξύ του «δραστήριου» βιομήχανου και του «παρασιτικού» χρηματιστή δεν είναι πειστική στο βαθμό που η λειτουργία της πίστωσης είναι αυτή που συνδέεται με την επέκταση της παραγωγικής βάσης και την αύξηση των επενδύσεων.

Όσον αφορά τις οικονομικές διαδικασίες του ιμπεριαλισμού η βάση για μια θεωρητική ανάλυση είναι η θεωρία του Μαρξ για την κίνηση του κεφαλαίου προσδιορισμένη αυτή τη φορά στα πλαίσια του διεθνούς συστήματος. Αν το κεφάλαιο έχει εγγενή την τάση της επέκτασης στον ιμπεριαλισμό έχουμε την φυσική προέκταση της λογικής της επέκτασης εκτός των ορίων του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο Μηλιός αναφέρει ωστόσο ακολουθώντας τον Λένιν πως η ανάπτυξη των κρατών είναι ανισόμετρα και ετεροβαρής στα πλαίσια των σχέσεων που διαμορφώνονται στο διεθνές σύστημα. *«Ο ιμπεριαλισμός, η κυριαρχία του μονοπωλιακού καπιταλισμού, συνυπάρχει αναγκαστικά με τη διεθνοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής που βασική έκφραση της είναι οι εξαγωγές κεφαλαίου. Αυτή η διεθνοποίηση του κεφαλαίου δεν σημαίνει ότι παύουν τα εθνικά κράτη να αποτελούν την κατ' εξοχήν βαθμίδα όπου συγκεφαλαιώνεται η ταξική εξουσία, ούτε ότι η πάλη των τάξεων παύει να διεξάγεται πρώτα απ' όλα στα πλαίσια του κάθε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η ιμπεριαλιστική διεθνοποίηση του κεφαλαίου σημαίνει ότι δημιουργείται μια νέου τύπου διαπλοκή ανάμεσα στους ξεχωριστούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Διαμορφώνεται δηλαδή η παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα που οι κρίκοι της είναι ριζικά ετεροβαρείς, άνισα αναπτυγμένοι, και αναπτύσσονται με αργούς ρυθμούς.»* (Μηλιός,1983:48)

Και σε αυτή την περίπτωση βασικό κίνητρο της επέκτασης του κεφαλαίου εκτός εθνικού κοινωνικού σχηματισμού είναι η αναζήτηση κέρδους. Όπως αναφέρει ο Μαρξ η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου και η δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς σχετίζεται με το γεγονός πως το εμπορικό κεφάλαιο επιδιώκει να «εκμεταλλεύεται την διαφορά ανάμεσα στις τιμές παραγωγής διάφορων χωρών» προκειμένου να «ιδιοποιείται το μεγαλύτερο μέρος του πρόσθετου προϊόντος». *Οι διαφορές των τιμών παραγωγής είναι αποτέλεσμα του γεγονότος πως η μέση ένταση εργασίας διαφέρει από το έναν εθνικό κοινωνικό σχηματισμό στον άλλον. Η μέση ένταση εργασίας διαφέρει από χώρα σε χώρα: στην μία είναι μεγαλύτερη και στην άλλη μικρότερη. Αυτοί οι εθνικοί μέσοι όροι σχηματίζουν επομένως μια κλίμακα που έχει για μονάδα μέτρου της τη μέση μονάδα της παγκόσμιας εργασίας. Επομένως, η εντατικότερη εθνική εργασία, συγκρινόμενη με την λιγότερο εντατική, παράγει στον ίδιο χρόνο περισσότερη αξία, που εκφράζεται σε περισσότερο χρήμα.* (Μαρξ, 2002: 578-579)

Όπως για την εξαγωγή εμπορευμάτων και την ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου κινητήρια δύναμη είναι οι εθνικές διαφορές στους μισθούς εργασίας κατ' αντιστοιχία για την εξαγωγή κεφαλαίου εκτός κοινωνικού σχηματισμού η κινητήρια δύναμη είναι οι εθνικές διαφορές στα ποσοστά κέρδους, γεγονός που έχει αναφέρεται ήδη από το έργο του Μαρξ και επισημαίνεται με έντονο τρόπο στο έργο του Μπουχάριν. Η εξαγωγή κεφαλαίου από μια συγκεκριμένη χώρα προϋποθέτει μια υπερπαραγωγή κεφαλαίου στη χώρα αυτή, δηλαδή μια υπερσυσσώρευση (...). Τα καρτέλ και τα τραστ έχουν την τάση να θέτουν συγκεκριμένα όρια στην τοποθέτηση του κεφαλαίου, γιατί καθορίζουν ένα συγκεκριμένο εύρος της παραγωγής. (Μηλιός, 2000:33)

Και συνεχίζει

«Η επέκταση του κεφαλαίου καθορίζεται από την κίνηση του κέρδους, από τον όγκο αυτού του κέρδους, και από εκείνο το ύψος από το οποίο εξαρτάται αυτός ο όγκος (...). Εάν υπάρχουν φθηνότερα παραγωγικά μέσα ή φθηνότερα εργατικά χέρια, τότε αυξάνει

ανάλογα το ποσοστό κέρδους, πράγμα που επιδιώκει να εκμεταλλευθεί το κεφάλαιο. Εάν υπάρχουν άλλοι όροι που σχετίζονται με την τοποθεσία της βιομηχανίας, δηλαδή με το γεωγραφικό σημείο τοποθέτησης του κεφαλαίου -- όροι που αυξάνουν ανάλογα το ποσοστό κέρδους, τότε ρέει το κεφάλαιο προς τα κει. Εάν έχουμε τελικά ευνοικότερους όρους για την πραγματοποίηση του όγκου των εμπορευμάτων, αυξάνει τότε επίσης σε αυτή την περίπτωση το ποσοστό κέρδους, ενώ το κεφάλαιο προσανατολίζεται προς αυτή την κατεύθυνση σε μεγαλύτερο βαθμό. Συνεπώς οι ρίζες της καπιταλιστικής εξάπλωσης βρίσκονται τόσο στους όρους του αγοράζουν όπως και στους όρους της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και σ αυτούς της πώλησης. Εδώ αντιστοιχούν γενικά τρία προβλήματα: το πρόβλημα των αγορών πρώτων υλών, και εργασιακής δύναμης, το πρόβλημα των νέων σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου, τελικά το πρόβλημα των αγορών διάθεσης των προϊόντων. Το ρεζερβουάρ των μη καπιταλιστικών, ειδικά των μορφών οικονομίας που είναι απομακρυσμένες από τα κέντρα του αναπτυγμένου καπιταλισμού, εξασκεί μια βασική ελκτική δύναμη, για τον λόγο ότι εγγυάται ακριβώς (ακόμα και με ψηλά κόστη μεταφοράς) ένα μέγιστο κέρδος. Η επίτευξη ενός αποικιακού πρόσθετου κέρδους, μας εξηγεί την κατεύθυνση της καπιταλιστικής εξάπλωσης. Αυτό όμως δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι η πάλη εκτυλίσσεται ή μπορεί να εκτυλιχθεί μόνο σ αυτή την κατεύθυνση. Αντίθετα: όσο περισσότερο θα εξελίσσεται αυτή η πάλη τόσο περισσότερο (κάτω από τον όρο βέβαια της περαιτέρω ύπαρξης του καπιταλισμού) θα μετατρέπεται σε αγώνα για τα καπιταλιστικά κέντρα» (Μηλιός, 2000: 37)

Σύμφωνα με τα παραπάνω οι εξαγωγές εμπορευμάτων και οι εξαγωγές κεφαλαίων έχουν κοινή βάση που δεν είναι άλλη από την παραγωγικότητα της εργασίας. Με αυτή την έννοια ο διεθνής καταμερισμός εργασίας που διαμορφώνεται αλλά και η παγκόσμια οικονομία δεν συνιστούν μια ενιαία κοινωνικο-οικονομική δομή αλλά αντίθετα ένα ιεραρχικό σύστημα που στηρίζεται στην ανισομέρεια μεταξύ των κρατών.

Ο ιμπεριαλισμός ως ένα σύστημα διεθνών σχέσεων μεταξύ των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών δομείται με έναν ιεραρχικό τρόπο, γεγονός που αντανακλάται στα

παραπάνω κριτήρια που αναφέρθηκαν. Τα χρηματοπιστωτικά κέντρα του Τόκιο, του Λονδίνου, της Φρανκφούρτης και πολλών άλλων πόλεων συμμετείχαν στη δράση, καθώς η υποταγή της οικονομίας στο χρήμα και στην πίστη εξαπλώθηκε σε όλο τον κόσμο, εστιάζοντας σε ένα ιεραρχικά δομημένο σύνολο χρηματοπιστωτικών κέντρων και σε μια υπερεθνική ελίτ τραπεζιτών, εμπόρων αξιών και χρηματιστών. Αυτό το φαινόμενο συνδεόταν με την εμφάνιση υπερεθνικών καπιταλιστικών εταιρειών, οι οποίες, αν και έχουν τη βάση τους στο ένα ή στο άλλο έθνος-κράτος, εξαπλώνονται σε όλον τον κόσμο με τρόπους οι οποίοι ήταν αδιανόητοι σε προγενέστερες φάσεις του ιμπεριαλισμού (τα τραστ και τα καρτέλ που περιέγραφαν ο Λένιν και ο Χίλφερντινγκ συνδέονταν όλα πολύ στενά με συγκεκριμένα έθνη-κράτη) (Harvey, 2006: 89)

5.2. Οι τάσεις του σύγχρονου ιμπεριαλισμού και η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη

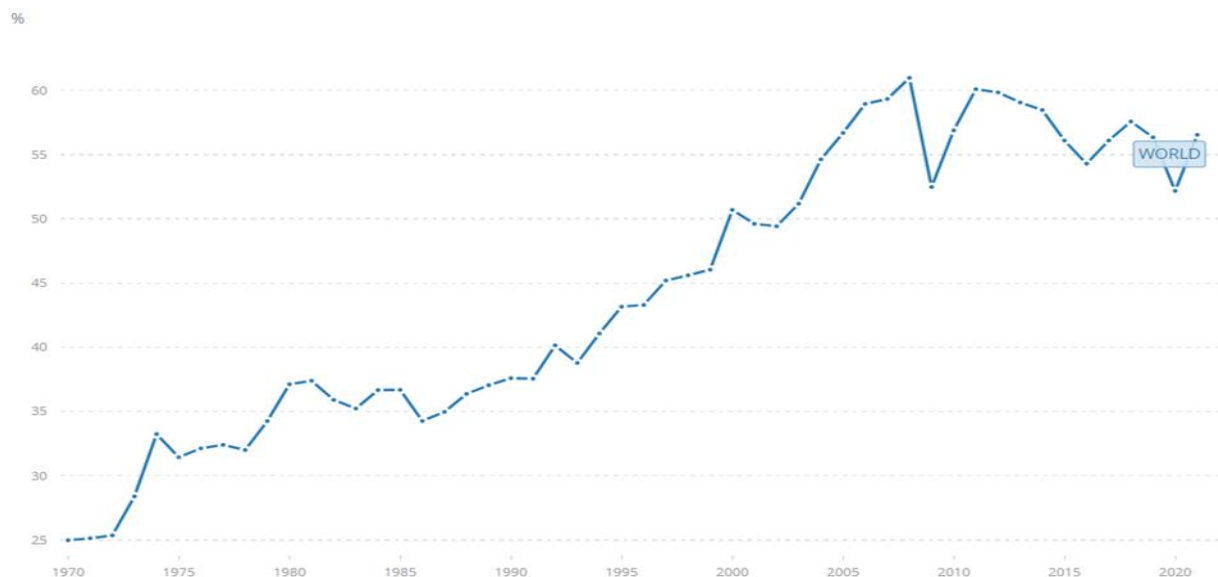
Τα βασικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού όπως αναδείχτηκαν παραπάνω ισχύουν και σήμερα. Ωστόσο έχουν συμβεί σημαντικές μεταβολές τις τελευταίες δεκαετίες που δεν επιτρέπουν τις ιστορικές αναγωγές και μια ευθύγραμμη αντανάκλαση στο σήμερα. Όπως θα φανεί και παρακάτω οι μεταβολές αυτές σχετίζονται και με την γεωγραφική πόλωση της καπιταλιστικής συσσώρευσης όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο 1. Η ανάδειξη νέων περιοχών κυρίως στην Νοτιοανατολική Ασία (Κίνα, Σιγκαπούρη, Ινδονησία, Βιετνάμ, κτλ) ως κέντρα συσσώρευσης με επίκεντρο τις βιομηχανικές δραστηριότητες παράγει μια μετατόπιση του οικονομικού κέντρου βάρους από τα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη της Δύσης προς την Ανατολή, μετατόπιση που ενδέχεται να έχει αντανάκλασεις σε ευρύτερα επίπεδα.

Ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ιμπεριαλισμού όχι μόνο διατηρήθηκαν τα βασικά στοιχεία που αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο αλλά ωθήθηκαν και σε μεγαλύτερη δυναμική σε συγκεκριμένους τομείς όπως αυτό

αντανακλάται τόσο στον όγκο του παγκόσμιου εμπορίου όσο και σε σχέση με τις ίδιες τις παγκόσμιες μεταφορές.

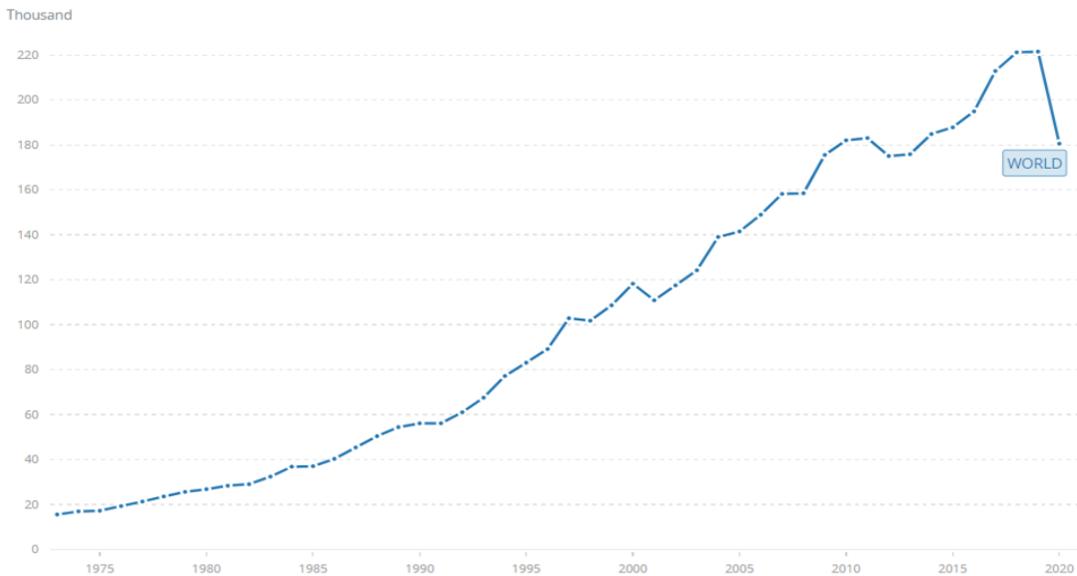
Διάγραμμα 8: Εμπόριο (% του ΑΕΠ),1970-2020, Παγκοσμίως

Πηγή: *The World Bank*

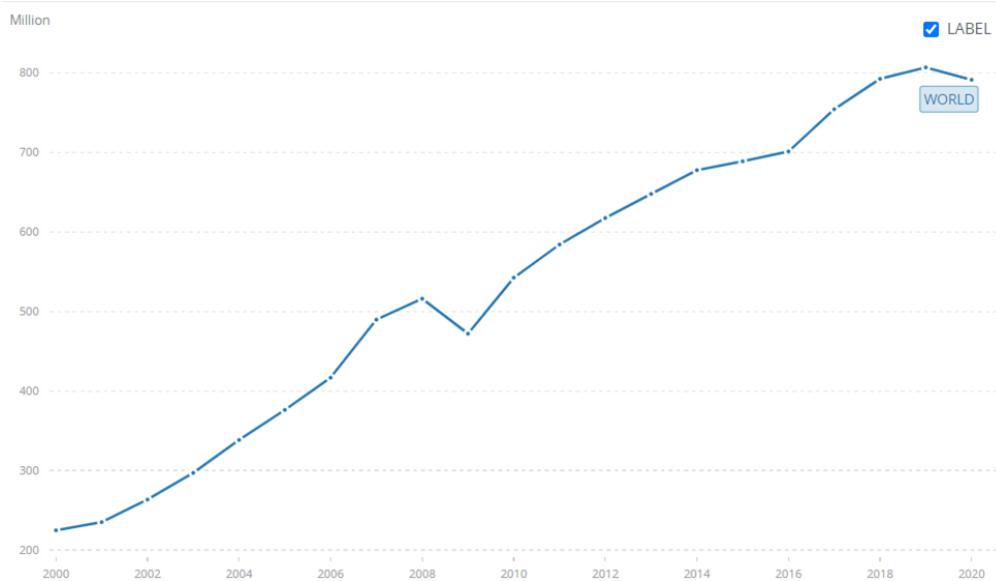
Το παγκόσμιο εμπόριο τις τελευταίες 5 δεκαετίες έχει εκτιναχθεί (βλέπε Διάγραμμα 8) μέχρι 2008 όπου διαταράχθηκε από την οικονομική κρίση. Αντίστοιχη είναι η εικόνα στις παγκόσμιες μεταφορές.

Διάγραμμα 9: Αεροπορικές μεταφορές, εμπορευματικές μεταφορές (εκατομμύρια τόνοι-χλμ) 1970-2020, Παγκοσμίως

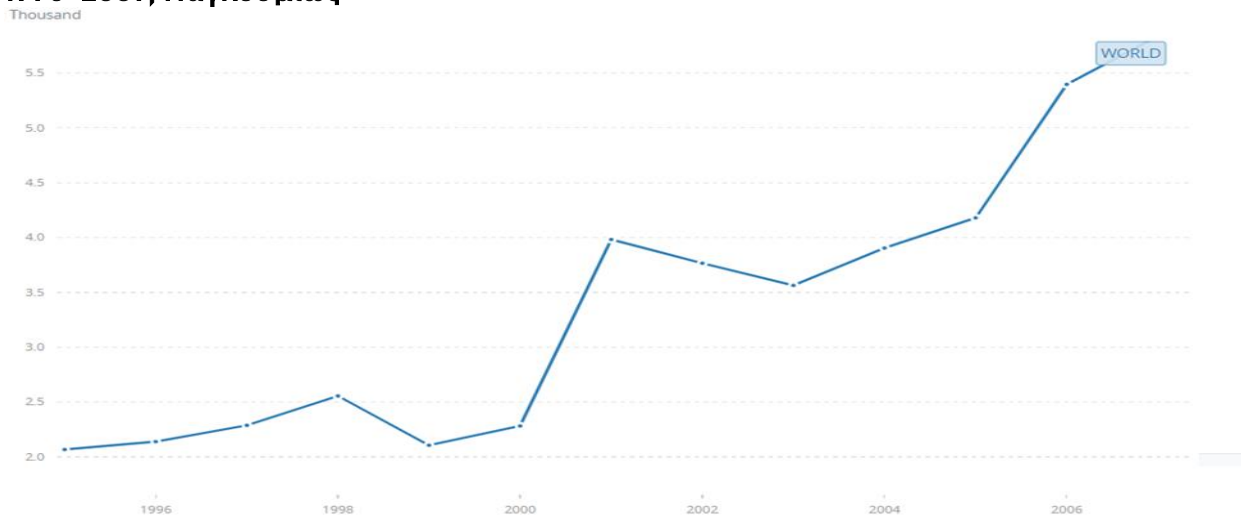
Πηγή: *The World Bank*

Διάγραμμα 10: Κυκλοφορία εμπορευματοκιβωτίων στα λιμάνια, 2000-2020, Παγκοσμίως

Πηγή: *The World Bank*

Διάγραμμα 11: Σιδηρόδρομοι, μεταφερόμενα εμπορεύματα (εκατομμύρια τόνοι-χλμ), 1995-2007, Παγκοσμίως

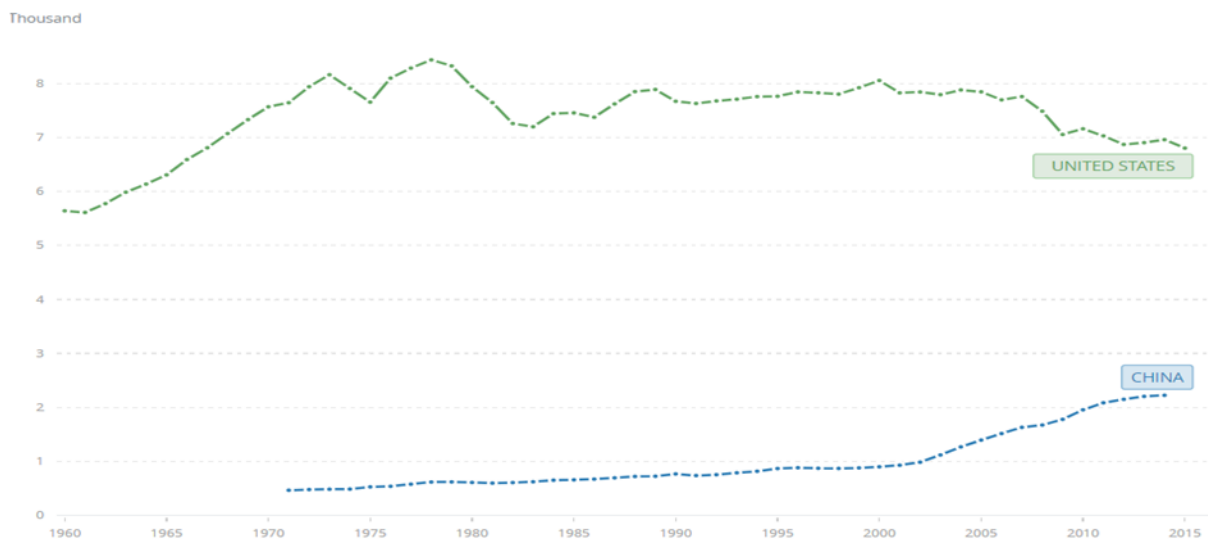
Πηγή: *The World Bank*

Αναδεικνύεται ότι κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, η επέκταση και διεθνοποίηση του κεφαλαίου είχε σημαντική άνοδο, ωστόσο η διαδικασία αυτή εξελίχθηκε και με αντιφάσεις παρήγαγε και ανισότητες τόσο μεταξύ των κρατών όσο και μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων στα ίδια τα κράτη.

Αυτό σχετίζεται με το γεγονός πως τα βασικά ιμπεριαλιστικά κράτη με την καθοδήγηση και εγγύηση των ΗΠΑ σταθεροποίησαν και διεύρυναν την εξουσία τους και την ισχύ τους σε διεθνές επίπεδο παράγοντας μεγαλύτερες ανισότητες μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κρατών. Μπορεί να επισυνέβη η μετατόπιση των βιομηχανικών δραστηριοτήτων στις χώρες της Ν.Α. Ασίας από τις χώρες της Δύσης ωστόσο αυτή η μετατόπιση δεν μείωσε το χάσμα και την ψαλίδα μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κρατών.

Χαρακτηριστικό των ανισοτήτων που διευρύνονται μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κρατών είναι η ενεργειακή χρήση στα κράτη αυτά.

Διάγραμμα 12: Χρήση ενέργειας (κιλά ισοδύναμου πετρελαίου κατά κεφαλήν), Κίνα-ΗΠΑ, 1960-2015

Πηγή: *The World Bank*

Η κατά κεφαλήν χρήση ενέργειας των ΗΠΑ είναι 2,5 φορές μεγαλύτερη από την κατά κεφαλήν χρήση ενέργειας στην Κίνα την ίδια στιγμή που η Κίνα αποτελεί το παγκόσμιο κέντρο των παραγωγικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Όπως ορθά επισημαίνει ο Harvey *οι προκύπτουσες ανισότητες αποκτούν συγκεκριμένη χωρική και γεωγραφική έκφραση, συνήθως ως συγκέντρωση προνομίων και εξουσιών σε ορισμένα μέρη και όχι σε άλλα.* (Harvey 2006: 113)

Η ιμπεριαλιστική καπιταλιστική επέκταση έχει ως βάση τον συγκεκριμένο εδαφικό καταμερισμό και τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, ως βάση όχι μόνο για την ανάπτυξη αλλά και την σταθεροποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων. Όπως αναφέρει ο Harvey *η γεωγραφική επέκταση του καπιταλισμού, που αποτελεί τη βάση μεγάλου μέρους της ιμπεριαλιστικής δραστηριότητας, είναι πολύ χρήσιμη για τη σταθεροποίηση του συστήματος, ακριβώς επειδή δημιουργεί σε άλλα μέρη ζήτηση τόσο για επενδυτικά όσο και για καταναλωτικά αγαθά.* (Harvey 2006:145)

Υπάρχει μια σύνδεση μεταξύ της εγγενούς τάσης του κεφαλαίου για αναζήτηση κέρδους, τάση η οποία οδηγεί στην επέκταση του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα και του γεωγραφικού τοπίου που παράγει ο καπιταλισμός. Η σύνδεση αυτή σχετίζεται, όπως δείξαμε και στο κεφάλαιο 2 με την αναγκαία διαμόρφωση του χώρου που κυκλοφορεί το κεφάλαιο στα πλαίσια της καπιταλιστικής συσσώρευσης *«Οι εντάσεις ανάμεσα στον ανταγωνισμό και το μονοπώλιο, ανάμεσα στη συγκέντρωση και το διασκορπισμό, ανάμεσα στη συγκεντροποίηση και την αποκέντρωση, ανάμεσα στη σταθερή εγκατάσταση και την κίνηση, ανάμεσα στο δυναμισμό και την αδράνεια, ανάμεσα σε διάφορες κλίμακες δραστηριότητας, όλα αυτά προκύπτουν από τη συνεχή συσσώρευση του κεφαλαίου στο χώρο και στο χρόνο. Και όλες αυτές οι τάσεις εμπλέκονται στη γενική επεκτατική λογική του καπιταλιστικού συστήματος στο οποίο κυριαρχούν η συνεχής συσσώρευση κεφαλαίου και η χωρίς τέλος αναζήτηση κερδών.»* (Harvey, 2006:116)

Και συνεχίζει

«Το συνολικό αποτέλεσμα είναι, όπως είχα συχνά την ευκαιρία να διατυπώσω στο παρελθόν, ότι ο καπιταλισμός επιδιώκει συνεχώς να δημιουργεί ένα γεωγραφικό τοπίο που διευκολύνει τις δραστηριότητές του σε κάποια χρονική φάση μόνο και μόνο για να το καταστρέψει και να οικοδομήσει ένα εντελώς διαφορετικό τοπίο σε μεταγενέστερο χρόνο, έτσι ώστε να ικανοποιείται η μόνιμη δίψα του για συνεχή συσσώρευση κεφαλαίου. Αυτή είναι η ιστορία της δημιουργικής καταστροφής που εγγράφεται στο τοπίο της πραγματικής ιστορικής γεωγραφίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου.» (Harvey, 2006:116)

Η οικονομική ισχύς έτσι όπως αποτυπώνεται στο στάδιο του ιμπεριαλισμού με την αυξανόμενη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση κεφαλαίου και με την δημιουργία μονοπωλίων διαχέεται στον χώρο μέσα από τις διαδικασίες παραγωγής, ανταλλαγής και τω ρών (κεφαλαιακών, χρηματικών, εργασιακού δυναμικού κτλ) *Οι ασυμμετρίες στην ανταλλαγή, που στο Κεφάλαιο 2 προσδιορίσαμε ότι είναι αποφασιστικής σημασίας*

για να κατανοήσουμε την οικονομική λογική του ιμπεριαλισμού, προκύπτουν από τον μονοπωλιακό ανταγωνισμό. Οι προκύπτουσες ανισότητες αποκτούν συγκεκριμένη χωρική και γεωγραφική έκφραση, συνήθως ως συγκέντρωση προνομίων και εξουσιών σε ορισμένα μέρη και όχι σε άλλα. Στο παρελθόν το υψηλό κόστος μεταφοράς και άλλοι φραγμοί στην κίνηση (όπως τελωνειακοί δασμοί, διόδια και ποσοστώσεις) σήμαιναν την ύπαρξη πολλών τοπικών μονοπωλίων. (Harvey, 2006:113)

Όπως περιγράφηκε και στο κεφάλαιο 2 η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη διαδικασία που σχετίζεται άμεσα με τους οικονομικούς νόμους και τάσεις που ενυπάρχουν στα πλαίσια της καπιταλιστικής συσσώρευσης συνδέεται εδώ με την ίδια την καπιταλιστική λογική των ιμπεριαλιστικών πρακτικών. Βάσει της καπιταλιστικής λογικής, οι ιμπεριαλιστικές πρακτικές αφορούν τυπικά την εκμετάλλευση των άνισων γεωγραφικών συνθηκών στις οποίες συντελείται η συσσώρευση του κεφαλαίου και επίσης στο πώς θα υπάρξει ωφέλεια από αυτό που αποκαλώ «ασυμμετρίες», οι οποίες προκύπτουν αναπόφευκτα από τις σχέσεις χωρικών ανταλλαγών. Οι τελευταίες εκφράζονται μέσω άδικων και άνισων ανταλλαγών, χωρικά διαρθρωμένων μονοπωλιακών δυνάμεων, πρακτικών απόσπασης που συνδέονται με περιορισμένες ροές κεφαλαίου και μέσω της απόσπασης μονοπωλιακών προσόδων (Harvey, 2006:61)

Η συσσώρευση και επέκταση του κεφαλαίου ωστόσο δεν αποτελεί μια διαδικασία χωρίς αντιφάσεις όπως δείξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Η δυναμική που αναπτύσσει το κεφάλαιο στα πλαίσια της καπιταλιστικής συσσώρευσης έχει την εγγενή τάση ανάπτυξης αντιθέσεων.

Η κατάσταση της ισότητας, που υποθέτουμε συνήθως ότι υπάρχει σε τέλεια λειτουργούσες αγορές, παραβιάζεται και οι ανισότητες που προκύπτουν αποκτούν συγκεκριμένη χωρική και γεωγραφική έκφραση. Ο πλούτος και η ευμάρεια συγκεκριμένων εδαφών αυξάνονται εις βάρος άλλων εδαφικών περιοχών. Οι άνισες γεωγραφικές συνθήκες δεν προκύπτουν απλώς από το γεγονός ότι οι φυσικοί

πλουτοπαραγωγικοί πόροι είναι άνισα κατανεμημένοι και υπάρχουν τοπικά πλεονεκτήματα, αλλά -πράγμα πιο σημαντικό- παράγονται από τους άνισους τρόπους με τους οποίους ο πλούτος και η δύναμη συγκεντρώνονται σε υψηλό βαθμό σε ορισμένα μέρη λόγω των ασύμμετρων σχέσεων ανταλλαγής. (Harvey, 2006:61)

Η επέκταση του κεφαλαίου στο χώρο καθώς και η δημιουργία ένος άνισου γεωγραφικού και οικονομικού τοπίου δεν αποτελεί απλά προϊόν της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου, αποτελεί ταυτόχρονα και μέσω επίλυσης των αντιφάσεων που αναδεικνύονται κατά την ίδια την διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Όπως αναφέρει ο Harvey ακολουθώντας των κλασικών του μαρξισμού «Σίγουρα τόσο ο Λένιν όσο και η Λούξεμπουργκ, αν και για αρκετά διαφορετικούς λόγους και χρησιμοποιώντας αρκετά διαφορετική επιχειρηματολογία, θεωρούσαν ότι ο ιμπεριαλισμός -μια ορισμένη μορφή παραγωγής και χρησιμοποίησης του παγκόσμιου χώρου- ήταν η απάντηση στο γρίφο, παρότι και στις δύο περιπτώσεις αυτή η λύση ήταν πεπερασμένη και επομένως γεμάτη με τις δικές της τελικές αντιφάσεις.»

Και συνεχίζει

«Σ' αυτά τα πλαίσια, σε μια σειρά δημοσιεύσεις που άρχισαν πριν από είκοσι και πλέον χρόνια πρότεινα μια θεωρία της «χωρικής σταθεράς» (ακριβέστερα της χωροχρονικής σταθεράς) για τις εσωτερικές αντιφάσεις της συσσώρευσης του κεφαλαίου που οδηγούν στην κρίση². Το κεντρικό σημείο αυτού του επιχειρήματος αφορούσε τη χρόνια τάση του καπιταλισμού, που αντλείται θεωρητικά από μια αναδιατύπωση της θεωρίας του Μαρξ για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, να παράγει κρίσεις υπερσυσσώρευσης³. Αυτές οι κρίσεις καταγράφονται τυπικά ως πλεονάσματα κεφαλαίου (σε εμπορεύματα, χρήμα ή μορφές παραγωγικής ικανότητας) και πλεονάσματα εργατικού δυναμικού ταυτοχρόνως, χωρίς να υπάρχουν εμφανώς οποιαδήποτε μέσα να συνενωθούν αυτά τα πλεονάσματα επωφελώς για να εκπληρωθούν χρήσιμα από κοινωνική άποψη καθήκοντα. [...] Το αποτέλεσμα ήταν η υποτίμηση και σε μερικές περιπτώσεις ακόμη και η καταστροφή των πλεονασμάτων

κεφαλαίου και ο υποβιβασμός των πλεονασμάτων του εργατικού δυναμικού σε άθλια κατάσταση.» (Harvey, 2006: 105-106)

Το κεφάλαιο επιδιώκει να υπερβεί αυτές τις αντιφάσεις μέσα από την δημιουργία νέων πεδίων κερδοφορίας για τα πλεονάζοντα κεφάλαια. *Για να αποφευχθεί η υποτίμηση, τότε πρέπει να βρεθούν κερδοφόροι τρόποι για την απορρόφηση των πλεονασμάτων κεφαλαίου. Η γεωγραφική επέκταση και η χωρική αναδιοργάνωση παρέχουν μια τέτοια επιλογή. Όμως, αυτή η επιλογή δεν μπορεί να διαχωριστεί από χρονικές μεταθέσεις στις οποίες τα πλεονάσματα κεφαλαίου μετατοπίζονται σε μακροπρόθεσμα σχέδια που απαιτούν πολλά χρόνια για να επιστρέψει η αξία τους στην κυκλοφορία μέσω της παραγωγικής δραστηριότητας την οποία στηρίζουν. Εφόσον η γεωγραφική επέκταση συνεπάγεται συχνά επενδύσεις σε μακρόβιες φυσικές και κοινωνικές υποδομές (σε δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών, στην εκπαίδευση και στην έρευνα, για παράδειγμα), η παραγωγή και η αναδιαμόρφωση των χωρικών σχέσεων παρέχουν ένα δυνητικό τρόπο για να αποτρέπεται, αν όχι να λύνεται, η τάση για τη δημιουργία κρίσεων υπό τον καπιταλισμό. (Harvey, 2006: 106)*

Η αντίθεση πόλης-υπαίθρου, η αντίθεση μεταξύ της ανάγκης κινητικότητας του κεφαλαίου και των πάγιων και σταθερών μορφών που αντικειμενικά χρειάζεται ως βάση η καπιταλιστική συσσώρευση, οι μορφές «πρωταρχικής συσσώρευσης» που λαμβάνουν χώρα ξανά και ξανά στα πλαίσια της καπιταλιστικής οικονομίας συνιστούν βασικά στοιχεία που θεμελιώνουν την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη.

Ο εντοπισμός αυτών των στοιχείων, η ανίχνευση των βασικών αιτιών αυτών των διαδικασιών οφείλει να αποτελεί την αφετηρία για να ερμηνεύσουμε πως δομείται και μετασχηματίζεται το περιβάλλον γύρω μας. Η ερμηνεία αυτή με την σειρά της πρέπει να μετασχηματιστεί σε πρακτική δράση για την βελτίωση του περιβάλλοντος και του ίδιου του χώρου που ζούμε.

6. Από την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη στην κοινωνικο-χωρική δικαιοσύνη

Όπως αναλύθηκε παραπάνω για τον Harvey η διαμόρφωση του χώρου και του δομημένου περιβάλλοντος είναι στενά συνδεδεμένη με την καπιταλιστική διαδικασία συσσώρευσης. Οι αντιθέσεις αυτής της διαδικασίας (πόλη-ύπαιθρος, κινητικότητα κεφαλαίου-πάγιο κεφάλαιο κτλ.) παράγουν την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη. Η παραπάνω διαπίστωση δεν γίνεται με επίκεντρο αποκλειστικά ένα ακαδημαϊκό ενδιαφέρον αλλά με την προσπάθεια ανατροπής τέτοιων διαδικασιών και διαμόρφωσης ενός περιβάλλοντος βιώσιμου για τους εργαζόμενους. *«Η θεωρία δεν είναι ποτέ ζήτημα μιας καθαρής αφαίρεσης. Η θεωρητική πρακτική πρέπει να κατασκευαστεί σαν μια συνεχής διαλεκτική μεταξύ της στρατευμένης ιδιαιτερότητας των βιωμένων ζωών και του αγώνα να επιτευχθεί επαρκής κριτική απόσταση και απόσπαση για να διαμορφωθούν παγκόσμιες επιδιώξεις»* (Harvey, 1996)

Και συνεχίζει

«Το έργο της κριτικής ανάλυσης σίγουρα δεν είναι να αποδείξει ότι τα θεμελιώδη πιστεύω (ή αλήθειες) είναι αδύνατα, αλλά να βρει μια πιο εύλογη και επαρκή βάση για τα θεμελιώδη πιστεύω που κάνουν την εξήγηση και την πολιτική δράση να έχει νόημα, να είναι δημιουργική και πιθανή». (Harvey, 1996)

Με αυτή την έννοια το θεωρητικό του έργο έχει ως αφετηρία την θεωρητική ανάλυση στη βάση μιας διαλεκτικής-υλιστικής προσέγγισης και περνάει στις πρακτικές δράσεις που οφείλουν οι άνθρωποι να ακολουθήσουν προκειμένου να διεκδικήσουν καλύτερους όρους διαβίωσης. Το πέρασμα αυτό αναδεικνύεται από το έργο του για το *Δικαίωμα στην Πόλη* όσο και από το *Justice, Nature and the Geography of Difference*.

Η βάση της προσέγγισης εξακολουθεί να είναι η κύρια αντίθεση που διαπερνά τις καπιταλιστικές κοινωνίες μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. *«Αυτή είναι, φυσικά, η Βάση*

για τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην πόλη από τη μεριά των συλλογικών εργαζομένων που τη δημιούργησαν. Ο αγώνας για το δικαίωμα στην πόλη έρχεται σε σύγκρουση με τις δυνάμεις του κεφαλαίου που απομυζούν ανηλεώς και εξάγουν πρόσοδο από την κοινή ζωή που άλλοι δημιούργησαν. Αυτό μας υπενθυμίζει ότι το πραγματικό πρόβλημα έγκειται στον ατομικό χαρακτήρα των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και στη δύναμη την οποία εκχωρούν τα δικαιώματα αυτά για ιδιοποίηση όχι μόνο της εργασίας αλλά και των συλλογικών προϊόντων άλλων.» (Harvey, 2013: 156)

Η διάκριση που γίνεται εδώ δεν αφορά αποκλειστικά ή/ και κυρίως την αντίθεση μεταξύ του ατόμου και της ιδεολογία του ατομικισμού και της κοινότητας και της συλλογικής συνείδησης που αυτή παράγει. Αφορά κατά κύριο λόγο το ποιος παράγει αυτό το χώρο και ποιος στην πραγματικότητα τον ιδιοποιείται. *«Για να το θέσουμε διαφορετικά, το πρόβλημα δεν είναι το κοινό αυτό καθ' εαυτό, αλλά οι σχέσεις ανάμεσα σε εκείνους που το παράγουν ή το καταλαμβάνουν σε διάφορες κλίμακες και σ' εκείνους που το ιδιοποιούνται για προσωπικό τους όφελος» (Harvey, 2013: 156)*

Στην διεθνή κλίμακα αυτής της διαδικασίας αναγνωρίζεται η εγγενής δυνατότητα του κόσμου να προτάξει τις δικιές του αξίες απέναντι στην λογική του κέρδους και την παντοδυναμία της αγοράς χαρακτηριστικά του σύγχρονου ιμπεριαλισμού. *«Ο κόσμος έχει τη δυνατότητα να απορρίψει την ιμπεριαλιστική πρόθεση και να διαθλάσει μέσα στην καρδιά του νεοφιλελεύθερου και νεοσυντηρητικού καπιταλισμού ένα εντελώς διαφορετικό σύνολο αξιών: της ανοικτής δημοκρατίας που είναι αφοσιωμένη στο επίτευγμα της κοινωνικής ισότητας με οικονομική, πολιτική και πολιτισμική δικαιοσύνη.» (Harvey, 2007: 264)*

Τονίζεται ωστόσο πως μια λογική διεκδίκησης των δικαιωμάτων και κοινωνικής δικαιοσύνης δεν μπορεί να είναι αποσυνεδεμένη με τις πραγματικές κοινωνικές διαδικασίες με τις οποίες είναι στενά συνυφασμένες. *«Η θετική έννοια της δικαιοσύνης ως δικαιώματος έχει προκαλέσει, π.χ., ισχυρά πολιτικά κινήματα: οι αγώνες εναντίον της αδικίας έχουν εμπυχώσει επανειλημμένα κινήματα κοινωνικής αλλαγής. Η*

εμψυχωτική ιστορία του κινήματος πολιτικών δικαιωμάτων στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση. Βεβαίως, το πρόβλημα έγκειται στο ότι υπάρχουν αναρίθμητες έννοιες για τη δικαιοσύνη τις οποίες μπορούμε να επικαλεστούμε. Η ανάλυση όμως δείχνει ότι ορισμένες κυρίαρχες κοινωνικές διαδικασίες φέρνουν στο προσκήνιο και στηρίζονται σε συγκεκριμένες αντιλήψεις περί δικαιοσύνης και δικαιωμάτων. Για να αμφισβητήσουμε αυτά τα συγκεκριμένα δικαιώματα πρέπει να αμφισβητήσουμε την κοινωνική διαδικασία με την οποία έχουν εγγενή σχέση.» (Harvey, 2007: 233)

Πρόκειται για μια αμφίδρομη σχέση. Η δικαιοσύνη και η διεκδίκηση δικαιωμάτων ξεκινάει από τις πραγματικές κοινωνικές διαδικασίες (καπιταλιστική συσσώρευση, παραγωγή του χώρου, άνιση γεωγραφική ανάπτυξη). Ωστόσο και το ίδιο αυτό το αίτημα και ο αγώνας προσδιορίζει σαφώς μια διαφορετική έννοια της δικαιοσύνης από τις αναρίθμητες έννοιες που συνεχώς αναδύονται, επιφέροντας μια μετατόπιση από τις κυρίαρχες αντιλήψεις. *«Αντιστρόφως, αποδεικνύεται αδύνατο να απομακρύνουμε την κοινωνία από κάποια κυρίαρχη κοινωνική διαδικασία (όπως αυτή της κεφαλαιακής συσσώρευσης μέσω της αγοραίας ανταλλαγής) προς την κατεύθυνση μιας άλλης (αυτής της πολιτικής δημοκρατίας και της συλλογικής δράσης), χωρίς ταυτόχρονα να μετατοπίσουμε την πίστη από μια κυρίαρχη αντίληψη περί δικαιωμάτων και δικαιοσύνης σε μιαν άλλη. Η δυσκολία με τους νεφελώδεις ιδεαλιστικούς προσδιορισμούς των δικαιωμάτων και της δικαιοσύνης έγκειται στο ότι κρύβουν αυτή τη σχέση. Μόνο όταν προσγειωθούν, συσχετιζόμενοι με κάποια κοινωνική διαδικασία, βρίσκουν το κοινωνικό τους νόημα» (Harvey, 2007: 233)*

Ακόμη όμως και η έννοια της δικαιοσύνης δεν αποτελεί μια έννοια ανεξάρτητη από την χωρική της έκφραση. Όπως αναφέρει ο Edward W. Soja *η δικαιοσύνη, όπως και να οριστεί, έχει μια συνεπακόλουθη γεωγραφία, μια χωρική έκφραση που είναι κάτι περισσότερο από μια απλή αντανάκλαση ή ένα σύνολο φυσικών χαρακτηριστικών που πρέπει να χαρτογραφηθούν περιγραφικά (Edward W. Soja, 2010: 13)*

Η βάση για την ανάπτυξη της έννοια της κοινωνικό-χωρικής δικαιοσύνης από τον Edward W. Soja είναι το θεωρητικό πλαίσιο που εισήγαγε ο Harvey για την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη ως αποτέλεσμα των νόμων κίνησης του κεφαλαίου *«Το σημείο εκκίνησης είναι η αναγνώριση ότι η ανάπτυξη, όπως και να ορίζεται, ποτέ δεν λαμβάνει χώρα ομοιόμορφα στο χώρο. Όλες οι κοινωνικές διαδικασίες έχουν γεωγραφικά άνισα αποτελέσματα»* (Soja, 2010: 63)

Ο Soja επεκτείνει την σκέψη και τις θέσεις του Harvey μέχρι τις έσχατες συνέπειες τους. Η χωρική δυναμική που παράγει η καπιταλιστική συσσώρευση επιφέρει άνισα αποτελέσματα με συνέπειες είτε θετικές είτε αρνητικές για την ζωή των ανθρώπων. Οι φορείς του κεφαλαίου αντλούν εξουσία και δύναμη από αυτήν την κοινωνική διαδικασία ενώ αντίθετα οι εργαζόμενοι που παράγουν οι ίδιοι τον υπό διαμόρφωση χώρο βιώνουν τις αρνητικές συνέπειες.. *«Ενεργοποιώντας αυτήν την στρατηγικά προσεγμένη χωρική προοπτική και επεκτείνοντας την εμβέλειά της από τη θεωρία στην πράξη είναι η ακόμη πιο τολμηρή αναγνώριση ότι οι γεωγραφίες στις οποίες ζούμε μπορούν να έχουν τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή μας. Δεν είναι απλώς το νεκρό υπόβαθρο ή η ουδέτερη φυσική σκηνή για το ανθρώπινο δράμα αλλά είναι γεμάτες υλικό και φανταστικές δυνάμεις που επηρεάζουν γεγονότα και εμπειρίες, δυνάμεις που μπορούν να μας τραυματίσουν ή να μας βοηθήσουν σχεδόν σε ό,τι κάνουμε, ατομικά και συλλογικά.»* (Soja, 2010: 19)

Υπό αυτή την έννοια οι στόχοι για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη ούτε είναι δεδομένοι ούτε είναι κοινοί για όλους *«Αυτές οι προσπάθειες να κάνουμε αλλαγές στην υπάρχουσα χωρική μας διαμόρφωση είτε αφορούν την αναδιακόσμηση των σπιτιών μας, είτε τη μάχη κατά του φυλετικού διαχωρισμού στις πόλεις μας, είτε τις πολιτικές για τη μείωση των ανισοτήτων του εισοδήματος μεταξύ των αναπτυγμένων και των αναπτυσσόμενων χωρών ή την καταπολέμηση της υπερθέρμανσης του πλανήτη δεν εκφράζουν αθώους ή διεθνώς αναγνωρισμένους στόχους.»* (Soja, 2010: 19)

Σε αυτό το πλαίσιο οι προσπάθειες επίλυσης των ανισοτήτων, υπό μια κοινωνικό-χωρική προσέγγιση, θα περάσουν μέσα πολιτικές δράσεις που θα σημάνουν κοινωνικές

συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων. *«[Οι προσπάθειες] Αποτελούν στόχο και πηγή αντικρουόμενων σκοπών, ανταγωνιζόμενων δυνάμεων και αμφισβητούμενων πολιτικών ενεργειών υπέρ και κατά του status quo. Ο χώρος δεν είναι ένα άδειο κενό [empty void]. Είναι πάντα γεμάτος με πολιτική, ιδεολογία και άλλες δυνάμεις που διαμορφώνουν τη ζωή μας και μας προκαλούν να εμπλακούμε σε αγώνες για την γεωγραφία.»* (Soja, 2010: 19).

Συμπυκνώνοντας

- η δικαιοσύνη και η αδικία εμποτίζονται στις ποικίλες κλίμακες της γεωγραφίας που ζούμε, από τις ανέσεις του νοικοκυριού μέχρι τις άνιση ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας·*
- οι κοινωνικοποιημένες γεωγραφίες της δικαιοσύνης και αδικίας επηρεάζουν σημαντικά τη ζωή μας, δημιουργώντας μόνιμες δομές άνισα κατανεμημένου πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος*
- αυτές οι γεωγραφίες και τα αποτελέσματά τους μπορούν να αλλάξουν μέσω μορφών κοινωνικής και πολιτικής δράσης (Edward W. Soja, 2010: 20)*

Συνεπώς η αναζήτηση χωρικής δικαιοσύνης είναι κρίσιμης σημασίας πολιτικός στόχος. Πολιτικός στόχος που δεν είναι έξω από τις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις στο βαθμό που οι κυρίαρχες τάξεις επιδιώκουν την σταθεροποίηση και ενίσχυση της εξουσίας τους και των πλεονεκτημάτων που αποκομίζουν από τις υπάρχουσες κοινωνικές διαδικασίες που διευθύνουν. Η αλλαγή προϋποθέτει την κοινωνική και πολιτική δράση, την ύπαρξη κινημάτων που θα διεκδικούν καλύτερους όρους διαβίωσης στο περιβάλλον που ζουν.

Οι προτεινόμενες λύσεις και οι προσπάθειες για ισότητα και δικαιοσύνη δεν είναι διαδικασίες που δεν υπόκεινται σε μια προσαρμογή σε ένα χωρικό πλαίσιο. Όπως αναφέρει ο Harvey *«Παρατηρείται σαφώς ένα δύσκολο αναλυτικό «πρόβλημα κλίμακας», το οποίο απαιτεί (αλλά δεν λαμβάνει) προσεκτική αξιολόγηση. Οι δυνατότητες συνετής διαχείρισης των πόρων κοινής ιδιοκτησίας που υπάρχουν σε μια*

κλίμακα (όπως κοινά δικαιώματα στο νερό μεταξύ 100 αγροτών σε μια μικρή λεκάνη ποταμού) δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε προβλήματα όπως η υπερθέρμανση του πλανήτη ή ακόμα και στην περιφερειακή διάχυση όξινων εναποθέσεων από τους σταθμούς παραγωγής ενέργειας. Καθώς «πηδάμε κλίμακες» (όπως αρέσει στους γεωγράφους να το θέτουν), αλλάζουν δραματικά τόσο η φύση του προβλήματος των κοινών όσο και οι προοπτικές ανεύρεσης λύσεων.» (Harvey, 2013: 141)

Οι λύσεις που μπορεί να βρίσκουμε επί παραδείγματι σε μια τοπική κλίμακα, δεν είναι απαραίτητο ότι θα αποτελούν και λύσεις (αν τις αθροίσουμε ή μεγενθύνουμε) σε παγκόσμια κλίμακα. *Εκείνο που στη μία κλίμακα μοιάζει καλή λύση παύει να ισχύει μόλις η κλίμακα αλλάξει. Ακόμα χειρότερα, λύσεις που είναι εμφανώς σωστές σε μία κλίμακα (για παράδειγμα, στην «τοπική») δεν αθροίζονται κατ' ανάγκη προς τα πάνω (ή προς τα κάτω) ώστε να αποτελέσουν κατάλληλες λύσεις για κάποια άλλη κλίμακα (για παράδειγμα, την παγκόσμια) (Harvey, 2013: 141)*

Η διαπίστωση αυτή δεν οδηγεί με κανέναν τρόπο στην δημιουργία «αγωνιστικών τοπικισμών» έναντι μια καθολικής προσέγγισης των ζητημάτων και προβλημάτων που ανακύπτουν. Αντίθετα η διάκριση καθιστά σαφή και τα όρια των προτάσεων και προσπαθειών ανάλογα με την χωρική κλίμακα στην οποία αναφέρονται. Ενδεικτικά ο Harvey επιχειρεί να διαχωριστεί από μια προσέγγιση τοπικιστικού αποκλειστικά χαρακτήρα καθώς *«αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο τα πολύτιμα μαθήματα που έχει προσφέρει η συλλογική οργάνωση αλληλέγγυων οικονομιών μικρής κλίμακας σύμφωνα με τις αρχές της κοινοκτημοσύνης δεν μπορούν να εφαρμοστούν ώστε να προκύψουν παγκόσμιες λύσεις χωρίς προσφυγή σε «εμφωλευμένες» και ως εκ τούτου ιεραρχικές μορφές οργάνωσης. Δυστυχώς, στις μέρες μας, όπως έχουμε επισημάνει ήδη, η ιδέα της ιεραρχίας αποτελεί ανάθεμα για πολλά τμήματα της Αριστερός. Πολλές φορές ο φετιχισμός στην προτίμηση μορφών οργάνωσης (απόλυτης οριζοντιότητας. για παράδειγμα) αποτελεί εμπόδιο για την αναζήτηση κατάλληλων και αποτελεσματικών λύσεων. Για να μην υπάρχουν παρεξηγήσεις, δεν υποστηρίζω ότι η οριζοντιότητα είναι κακή -μάλιστα τη θεωρώ άριστο στόχο-, αλλά ότι θα πρέπει να*

αναγνωρίσουμε τα όριά της ως ηγεμονικής οργανωτικής αρχής και να είμαστε πρόθυμοι να την υπερβαίνουμε όταν καθίσταται αναγκαίο.» (Harvey, 2013: 141-142)

Η λογική σε τοπική κλίμακα, αν και δεν αποτελεί μια εύκολη προσπάθεια, είναι σχετικά σαφής. *«Ο τρόπος με τον οποίο η ανάδειξη των κοινών μπορεί να λειτουργήσει σε τοπικό επίπεδο γειτονιάς είναι σχετικά σαφής. Χρειάζεται ένας συνδυασμός ατομικής και ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την οργάνωση και τη σύλληψη εξωτερικών αλληλεπιδράσεων, και ταυτόχρονα να τεθεί κάποια πτυχή του περιβάλλοντος εκτός αγοράς. Το τοπικό κράτος συμμετέχει μέσα από κανονισμούς, κώδικες, πρότυπα και δημόσιες επενδύσεις, παράλληλα με την άτυπη και την τυπική οργάνωση της γειτονιάς (για παράδειγμα, μια κοινοτική ένωση που μπορεί ή όχι να είναι πολιτικά ενεργή και μαχητική, ανάλογα με τις συνθήκες)» (Harvey, 2013: 156-157).*

Υπό το παραπάνω πρίσμα αναδεικνύεται και μια συγκεκριμένη λογική για τους πολιτικούς, κοινωνικούς και ταξικούς αγώνες σε μια ποικιλία από γεωγραφικές κλίμακες. Αγώνες που θέτουν στόχους σαφώς προσδιορισμένους σε σύγκρουση με τα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Αν οι κυρίαρχες τάξεις επιδιώκουν την συνεχή αναπαραγωγή των διαδικασιών της άνισης ανάπτυξης για την διόγκωση του υλικού πλούτου και της κοινωνικής εξουσίας τους τότε οι εργαζόμενες τάξεις οφείλουν να προτάξουν τις δικιές τους διεκδικήσεις και τους δικούς τους αγώνες για ισότητα και δικαιοσύνη σε σύγκρουση με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Η θεωρητική θεμελίωση των εννοιών που μελετάει και επεξεργάζεται ο Harvey είναι η αφετηρία για να πάμε από την θεωρία στην πρακτική δράση, να βρούμε λύσεις και να βελτιώσουμε τις συνθήκες διαβίωσης αλλά και να διασώσουμε το περιβάλλον.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας αυτή την εργασία, μπορούμε να συμπεράνουμε την διαλεκτική σχέση μεταξύ της καπιταλιστικής συσσώρευσης και της διαμόρφωσης του χώρου που εξελίσσεται η συσσώρευση αυτή. Με την συμβολή του ο Harvey φωτίζει την γεωγραφική διάσταση της θεωρίας του Μαρξ και την σημασία αυτής της διάστασης σε παγκόσμια κλίμακα. Μιας διάστασης που για αρκετό χρονικό διάστημα παρέμενε στο περιθώριο.

Όπως αναδεικνύει ο Harvey στο έργο του, η θεωρία του Μαρξ για την καπιταλιστική συσσώρευση εμπεριέχει μια *χωροχρονική* διάσταση- διάσταση που δεν έγινε αντικείμενο επεξεργασίας και μελέτης για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα από την συγγραφή του *Κεφαλαίου* και ύστερα. Η κυκλοφορία του κεφαλαίου όπως αναλύεται στο ίδιο το *Κεφάλαιο* έχει δύο βασικές συνιστώσες: από την μία τον *χώρο* κυκλοφορίας (ο χώρος όπου κυκλοφορεί το κεφάλαιο πρέπει να είναι έτσι δομημένος ώστε να ευνοείται αυτή η συσσώρευση) από την άλλη τον *χρόνο* κυκλοφορίας (όσο πιο γρήγορα κυκλοφορεί το κεφάλαιο τόσο μεγαλύτερο είναι το κέρδος που απολαμβάνει). Όπως αναφέρεται και στο ίδιο το *Κεφάλαιο*, η συνεχής και αδιάκοπη αυτοαξιοποίηση της αξίας σχετίζεται με την ταχύτητα της κύκλωσης του για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα.

Η σύνδεση ωστόσο μεταξύ της καπιταλιστικής συσσώρευσης, της γεωγραφίας και του περιβάλλοντος χώρου δεν υπάρχει μόνο από την πλευρά του κεφαλαίου αλλά και από την ίδια την πλευρά της εργασίας. Η ανάλυση για την εργασία υποδεικνύει μια θεμελιώδη ένταση μεταξύ της παραγωγής εμπορευμάτων και την σχέση της με την φύση. Το ίδιο το έργο του Μαρξ πραγματεύεται- αν και όχι με ένα άμεσο και εμφανή τρόπο- την σχέση του ανθρώπου με την φύση καθώς και τις συνέπειες της παραγωγικής δραστηριότητας υπό τις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις στο περιβάλλον.

Η παραπάνω συλλογιστική μπορεί εκ πρώτης όψεως να εμφανίζει ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης ωστόσο συγκεκριμενοποιείται με τις συγκεκριμένες διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα κάτω από το υπάρχον μοντέλο συσσώρευσης, οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας. Η θεωρία της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης αποτελεί ένα θεωρητικό εργαλείο που βρίσκει την πρακτική του εφαρμογή στις μεταβολές που έγιναν σε παγκόσμιο επίπεδο τις τελευταίες δεκαετίες. Μεταβολές διόλου ασήμαντες.

Όπως διατυπώθηκε και εισαγωγικά δεν ήταν πρόθεση της παρούσας εργασίας η εξέταση του συνόλου του έργου του Harvey. Ούτως η άλλως μια τέτοια έρευνα δεν μπορεί να γίνει στα πλαίσια μιας διπλωματικής εργασίας.

Υπό αυτή την έννοια έγινε η προσπάθεια να αποφευχθεί μια απλή παράθεση αποσπασμάτων του έργου του Harvey προκειμένου να επικεντρωθούμε στα βασικά σημεία της σχέσης της καπιταλιστικής συσσώρευσης με την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη. Όπως αποτυπώνεται στο σύνολο των κεφαλαίων η συσσώρευση του κεφαλαίου στον χώρο δεν αποτελεί μια μονοδιάστατη διαδικασία δίχως φραγμούς και αντιφάσεις. Είναι λοιπόν αυτές οι αντιφάσεις- και οι ανισορροπίες που δημιουργούν - που οδηγούν στην ανάπτυξη της θεωρίας της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Θεωρία που τεκμηριώνει, ερμηνεύει και παρέχει όλα τα εργαλεία προκειμένου να εξηγηθούν τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα που εξελίσσονται στα πλαίσια του διεθνούς συστήματος.

Από την κατανόηση αυτών των φαινομένων γίνεται και το πέρασμα προς τις αναγκαίες πολιτικές και κοινωνικές δράσεις που θα οδηγήσουν στην επίλυση των συγκεκριμένων προβλημάτων που εμφανίζονται στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Σημείο αναφοράς είναι η διεκδίκηση ισότητας και δικαιοσύνης. Όπως αναφέρθηκε και στην παρούσα εργασία η διεκδίκηση αυτή δεν μπορεί να γίνει χωρίς την σύγκρουση με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και την διαιώνιση της από όσους θέλουν να διατηρήσουν

τα προνόμια και την εξουσία τους, προνόμια και εξουσία που στηρίζονται στις συνεχώς διευρυνόμενες κοινωνικές ανισότητες.

Σύντομο σημείωμα για την βιβλιογραφία

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να εντοπίσει τα βασικά χαρακτηριστικά της σκέψης του Harvey σε σχέση με ένα ζήτημα που διατρέχει το σύνολο του συγγραφικού του έργου (η καπιταλιστική συσσώρευση στο χώρο και η σύνδεση της με την γεωγραφία). Ένα συγγραφικό έργο σημαντικής έκτασης και πλούσιο σε περιεχόμενο που συνδιαλέγεται ταυτόχρονα με την σκέψη ενός σημαντικού αριθμού διανοουμένων. Ο εντοπισμός των βασικών χαρακτηριστικών και πολύ περισσότερο η *ανίχνευση της ενότητας της σκέψης του* δεν αποτέλεσε μια εύκολη διαδικασία στο πλαίσιο των παραπάνω στο βαθμό που το τεράστιο συγγραφικό του έργο δεν αποτελεί ένα μονολιθικό σώμα που δεν εμφανίζει αντιφάσεις και δεν εξελίσσεται μέσα από αυτές.

Η βιβλιογραφία προέκυψε μέσα από τους δύο βασικούς τομείς που επιχειρεί να *παντρέψει* το έργο του David Harvey: α) τους νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης όπως αυτή αναπτύσσονται στο έργο του Μαρξ αλλά και ευρύτερα εντός της μαρξιστικής προβληματικής και β) την παραγωγή του χώρου και ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού τοπίου. Η διαλεκτική αυτή αποτυπώνεται και στις βιβλιογραφικές αναφορές.

Από την μία εξετάζονται τα βασικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης με σταθερό σημείο αναφοράς το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ- σημείο αναφοράς που ούτως ή άλλως βρίσκεται με έναν διαχρονικό τρόπο στο έργο του ίδιου του Harvey- από την άλλη εντοπίζεται η βασική γραμμή σκέψης του Harvey σύνδεσης της καπιταλιστικής συσσώρευσης με την διαμόρφωση ενός γεωγραφικού τοπίου, σύνδεση που επί της ουσίας σχετίζεται με την κυκλοφορία του κεφαλαίου στον χώρο. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ακολουθήσει την πορεία αυτή με βασικές βιβλιογραφικές αναφορές το *Κεφάλαιο* και την *Γένεση του Κεφαλαίου* του Μαρξ και τα μείζονα έργα του David Harvey, σημαντικό τμήμα των οποίων είναι μεταφρασμένο και στα Ελληνικά.

Βιβλιογραφία

- Harvey, D. (1996) *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Cambridge: Blackwell
- Harvey, D. (2001). *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. New York: Routledge.
- Harvey, D. (2000). *Spaces of Hope*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Harvey, D. (2016). *The Ways of the World*. London: Oxford University Press
- Harvey, D. (2017). *Δρόμοι και τρόποι του κόσμου*. Μτφρ; Βογιατζής Γιάννης. Αθήνα: Angelus Novus.
- Harvey, D. (2015). *17 αντιφάσεις και το τέλος του καπιταλισμού*. Μτφρ; Αστερίου Ελένη. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Harvey, D. (2006). *Ο Νέος Ιμπεριαλισμός*. Μτφρ; Αστερίου Ελένη. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Harvey, D. (2007). *Νεοφιλελευθερισμός*. Μτφρ; Αλαβάνου Μαρία-Αριάδνη. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Harvey, D. (2013). *Εξεγερμένες Πόλεις*. Μτφρ; Χαλμούκου Κατερίνα. Αθήνα: ΚΨΜ
- Harvey, D. (2020). *Χώροι του νεοφιλελευθερισμού*. Μτφρ; Καλοφωλιάς Αλέξης. Αθήνα: ΕΑΠ
- Heinrich, M. (2017). *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ*. Μτφρ; Λαλοπούλου Σοφία. Αθήνα: Futura.
- James, Paul Manfred B. Steger. (2014) *A Genealogy of 'Globalization': The Career of a Concept*, Globalizations, Volume 11
- Λαπαβίτσας, Κ. (2014). *Κέρδος χωρίς παραγωγή*. Αθήνας: Τόπος
- Λένιν, Β.Ι.(2009). *Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Μτφρ; Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (2000). *Η γένεση του Κεφαλαίου*. Μτφ; Δούμας Αντώνης. Αθήνα: Κορόντζη
- Μαρξ, Κ. (2002). *Κεφάλαιο 1ος τόμος*. Μτφ; Μαυρομάτης Παναγιώτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (2002). *Κεφάλαιο 2ος τόμος*. Μτφ; Μαυρομάτης Παναγιώτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (2002). *Κεφάλαιο 3ος τόμος*. Μτφ; Μαυρομάτης Παναγιώτης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Μαρξ, Κ (1992). *Grundrisse. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*. Μτφρ; Διβάρης Διονύσης. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μηλιός, Γ. (1983). *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*. Αθήνα: Κριτική
- Μηλιός, Γ. (2000). *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*. Αθήνα: Κριτική
- Μηλιός, Γ. (2016). *Ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα και η προέλευση του. Θέσεις*, Τεύχος 137
- Μηλιός, Γ. (2020). *Βενετία /Μια συνάντηση που στέρωσε απρόβλεπτα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Ohmae, K. (2005). *The Next Global Stage. USA: Wharton School Publishing*
- Oxford Learner's Dictionaries (2023) "globalization" στον ιστότοπο του Λεξικού:
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/globalization>
- Πασχαλίδης, Μ. (2018). «Χωροχρονική δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου στον Μαρξ, σύμφωνα με τον David Harvey», *Θέσεις*, τ. 142
- Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture Theory*. New York: Sage Publications
- Σουήζυ, Π. (1964). *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*. Μτφρ; Σταματάκη Νικφ. Αθήνα: Gutenberg
- Soja Edward W. (2010). *Seeking Spatial Justice*. London: University of Minnesota Press Minneapolis